

ARCHAEOLOGIA BELGICA

117

H. GOEMINNE

OPGRAVINGEN IN DE
ROMEINSE VICUS TE WERVIK

BRUSSEL
1970

ARCHAEOLOGIA BELGICA

117

REVUE ARCHÉOLOGIQUE

DE LA BELGIQUE

H. GOMINNE

Directeur de l'Institut National de Recherches Archéologiques

National de Recherches Archéologiques

Bruxelles

OPGRAVINGEN IN DE

OPGRAVINGEN IN DE ROMEINSE VICUS TE WERVIK

ARCHAEOLOGIA BELGICA

Dir. Dr. H. Roosens

Studies en verslagen uitgegeven door de
Nationale Dienst voor Opgravingen,
Jubelpark 1
1040 Brussel.

Études et rapports édités par le
Service national des Fouilles,
Parc du Cinquantenaire 1
1040 Bruxelles.

ARCHAEOLOGIA BELGICA

117

H. GOEMINNE

OPGRAVINGEN IN DE
ROMEINSE VICUS TE WERVIK

BRUSSEL
1970

INHOUDSTAFEL

Woord vooraf (H. Roosens)	7
Inleiding	8
Historiek en overzicht van de opgravingen	9
Vondstencatalogus	15
Aarden vaatwerk	15
I. Terra sigillata	15
A. Versierde terra sigillata	15
B. Onversierde terra sigillata (H. Thoen)	25
II. Belgische waar	31
A. Terra rubra	31
B. Terra nigra	34
III. Gevernist aardewerk	36
IV. Gewoon aardewerk	38
Varia	60
Overzicht der overige romeinse vondsten te Wervik	61
Besluit	64
Bibliografie	69
Résumé (H. Roosens)	73

WOORD VOORAF

Het is reeds twintig jaar geleden dat in het puin van het Sint-Janshospitaal te Wervik Romeinse overblijfselen werden ontdekt. De systematische opgravingen die hierop volgden en waarmee de Heer J. Breuer, toenmalig Hoofd van de Dienst voor Opgravingen mij belastte, brachten een cultuurlaag aan het licht, die zich van de 1^e tot de 3^e eeuw had gevormd. Alhoewel de resultaten van ons onderzoek zeer fragmentair waren, was hiermee toch het bewijs geleverd van een betrekkelijk dichte bewoning op de plaats die met het Romeinse Viroviacum was vereenzelvigd.

De gegevens uit de opgravingen, benevens het materiaal dat tevoren en ook nog nadien werd verzameld, vindt men in onderhavig verslag beschreven en toegelicht. Dit is het werk van licentiaat H. Goeminne die ik met deze opdracht heb belast. Naast hem dank ik ook licentiaat H. Thoen voor de studie van de niet-versierde terra sigillata.

Met erkentelijkheid wil ik eveneens de verdiensten van de plaatselijke instellingen en autoriteiten in herinnering brengen : het gemeentebestuur van Wervik en de Commissie van Openbare Onderstand als eigenaars van de opgegraven terreinen ; de Stedelijke Oudheidkundige Commissie ; Eerwaarde Heer E. Verhaeghe, aalmoezenier van het Sint-Janshospitaal, als ontdekker van de Romeinse overblijfselen ; de Heer R. Deleu, toenmalig waarnemend burgemeester, en de Heer H. Gallant, gemeentesecretaris en secretaris van de C.O.O. Aan deze laatstgenoemden die ons met vriendelijke hulpvaardigheid ter zijde stonden en waarvan de eerste twee inmiddels overleden zijn, ben ik bijzonder dank verschuldigd. Ook degenen die me behulpzaam waren op het terrein, voornamelijk de Heren H. De Cooman en M. Leger, dank ik voor hun medewerking.

H. ROOSENS
Directeur

INLEIDING

Deze aflevering van de *Archaeologia Belgica* is gewijd aan de opgravingen die in 1950 door de Nationale Dienst voor Opgravingen te Wervik werden ondernomen. Na een korte historiek en overzicht van de voornaamste resultaten volgt de beschrijving van het materiaal. De indeling van het vaatwerk is zuiver typologisch, doch tevens werd aandacht besteed aan het technisch aspect, waardoor een onderscheid tot stand kwam tussen geïmporteerde waar en lokaal vervaardigde ceramiek. De studie van de onversierde *Terra Sigillata* geschiedde door de Heer H. Thoen (Gent). Na dit beschrijvend gedeelte, geven wij een beknopt overzicht van de overige vondsten te Wervik gedaan; ze zijn eveneens van belang voor het opstellen van de historische conclusies.

Onze dank gaat naar allen die ons bij dit werk behulpzaam zijn geweest: Dr. H. Roosens, directeur van de Nationale Dienst voor Opgravingen, die ons met deze vererende opdracht belastte; Professor Dr. J. Mertens, voor zijn menigvuldige raadgevingen; de Heer H. Thoen (Gent) voor de studie van de onversierde *sigillata*; de Heren M. Vanderhoeven (Provinciaal Gallo-Romeins Museum, Tongeren) en M. Thirion (Penningcabinet, Brussel) voor hun deskundige hulp; Juffrouw F. Roloux, voor het tekenen van de plans, en de Heer J. C. Baguet, voor het tekenen van het gewone aardewerk. De tekeningen van de onversierde *sigillata* zijn van de hand van de Heer Thoen; de versierde *sigillata* hebben wij zelf getekend.

HISTORIEK EN OVERZICHT VAN DE OPGRAVINGEN

Twee antieke reisdocumenten, het *Itinerarium Antonini* (een middeleeuwse copie van een Romeinse wereldkaart uit het begin van de 3^e eeuw na Chr.) en de *Tabula Peutingeriana* (een reiskaart uit het einde van de 3^e eeuw na Chr. welke op dezelfde wereldkaart teruggaat), vermelden op de baan Bavai-Cassel-Boulogne een *vicus*, gelegen tussen Doornik en Cassel, respectievelijk onder de naam *Viroviacum* en *Virovino*¹. De naam reeds was een aanduiding dat deze *vicus* in Wervik of omgeving diende gezocht te worden². Alhoewel sinds het begin van de 16^e eeuw herhaaldelijk Romeinse *archeologica* te Wervik werden gevonden³, bleef de identificatie van Wervik met het Romeinse *Viroviacum* lange tijd een hypothese welke slechts door het bodemonderzoek van 1950 werd bevestigd (fig. 1).

De indirecte aanleiding tot het vinden van de Romeinse *vicus* was de verwoesting van het St. Janshospitaal door bombardementen in 1940. Daardoor was de mogelijkheid geschapen om op het terrein van het hospitaal en meer bepaald in de funderingen te gaan graven. Op 22 juli 1949 begonnen plaatselijke belangstellenden op de plaats van de kapel naar een vermeende onderaardse gang te zoeken. Toen niet alleen middeleeuwse, doch ook Romeinse scherven te voorschijn kwamen, werd de Nationale Dienst voor Opgravingen verwittigd. Bij het systematisch onderzoek dat van 17 april tot 7 juli 1950 doorgevoerd werd op het terrein van het St. Janshospitaal en op de aanpalende Steenakker, kwam een gedeelte van de antieke *vicus* aan het licht. Nadien kwam nog materiaal te voorschijn bij de heropbouw van het St. Janshospitaal (periode 1950-1951); men vond o. m. een Romeinse waterput op 20 mei 1951.

Over een oppervlakte van één halve km² werden nog gelegenheidsopgravingen uitgevoerd in tuintjes en op andere plaatsen in de bebouwde kom, door Eerwaarde Heer E. Verhaeghe en de Heer J. Carpentier uit Izegem in de periode 1952-1954, en door de Heer P. Clarebout in 1958³.

In het St. Janshospitaal en op de Steenakker werden in totaal 13 sleuven aangelegd. Als gevolg van middeleeuwse en jongere bebouwing en tevens van de recente vergravingen in de kapel (sleuven 3 en 7) was het terrein echter

¹ O. CUNTZ, *Itineraria Romana*, I, Leipzig, 1929, pp. 57-58; K. MILLER, *Weltkarte des Castorius genannt die Peutinger'sche Tafel*, Ravensburg, 1888, Segment II, 1-4.

² VAN DE WEERD, *Gallo-Romeinse archeologie*, p. 50.

³ Zie *infra*: Overzicht der overige Romeinse vondsten te Wervik.

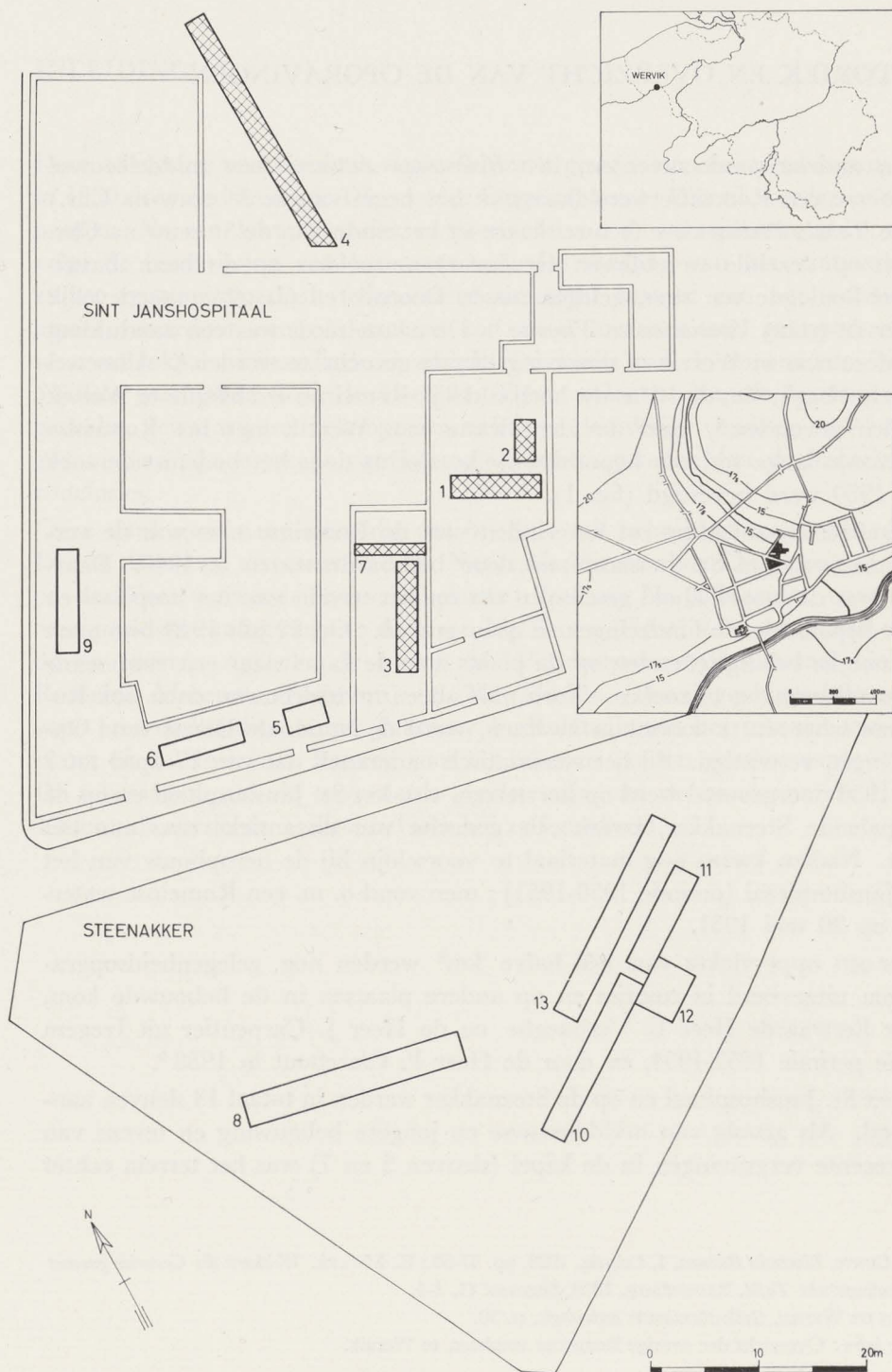

FIG. 1. — Opgravingsplan met situatiekaart en topographie. — Cartes de situation et plan général avec indication de l'Hôpital St. Jean et du Steenakker.

sterk verstoord. Sleuven 1-4 en 7 leverden bijgevolg, behalve Romeins materiaal dat zich niet meer *in situ* bevond, slecht negatieve resultaten op. Ook in de meeste andere sleuven (vooral nrs. 5, 6, 8, 9 en 10) traden talrijke verstoringselementen op (pl. I).

Het algemeen beeld dat uit de opgravingen te voorschijn komt, is dit van een bewoningslaag (gemiddeld 0,50 m - 1,25 m onder de huidige oppervlakte) met talrijke afvalkuilen en paalgaten van Romeinse oorsprong. Deze laatste wijzen op de aanwezigheid van houten gebouwen, doch een volledige plattegrond was niet samen te stellen. Nergens werden Romeinse stenen substructies of fundamenteën aangetroffen.

In sleuven 6 en 8 werd de bestrating van een Romeinse weg aangesneden, welke N.Z. georiënteerd was (fig. 2). Het wegdek was ongeveer 10 cm dik

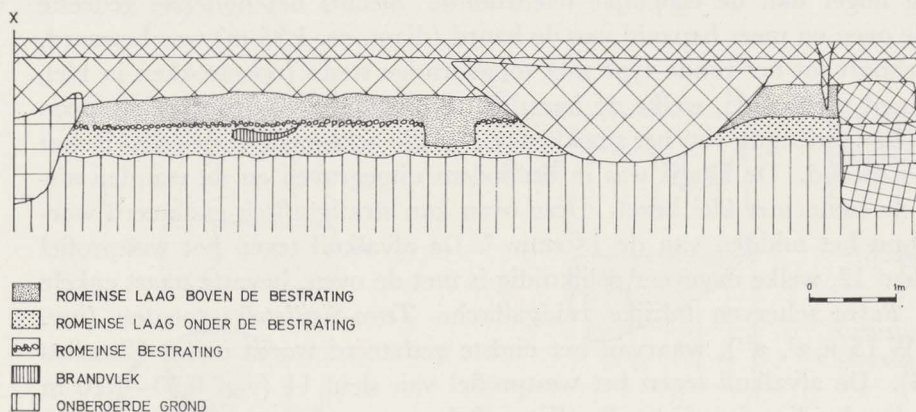

FIG. 2. — Profieldoorsnede van de Romeinse bestrating — Coupe à travers la route romaine.

en de samenstelling bestond uit keien, Romeinse dakpanfragmenten en stukken ijzerzandsteen⁴. Ten gevolge der verstoringen kon slechts de minimum breedte, nl. 7 m, worden vastgesteld. Alhoewel de structuur van het wegdek grote overeenkomst vertoont met deze van de secundaire Romeinse weg van Cassel naar de streek van Brugge⁵, welke te Poperinge, op verschillende plaatsen in het centrum van de bebouwde kom en in het zuiden van de gemeente werd aangesneden⁶, geloven wij niet hier te maken te hebben met een eigenlijke Romeinse weg, doch met een locale aftakking of straat van de *vicus*.

⁴ Deze tertiaire limoniet-zandsteen (Diestiaan) is afkomstig uit de streek van de Kemmelberg.

⁵ J. MERTENS, *Routes romaines*, p. 24 en kaart; Id., *Vlaamse kustvlakte*, pp. 10, 12 en kaart; Id., *België in het Romeins tijdvak*, p. 22 en kaarten.

⁶ H. ADRIAEN, *De Steenstraete*, s.d. (= *De Poperingenaar* 2/4/1939, 28/6/1943 en *Het Wekelijks Nieuws*, april 1945; 22/2/1947); H. VAN DE WEERD in *Arch.*, 1943, 1, pp. 113-114 en *Arch.*, 1945, 1, p. 176.

Zowel boven als onder het wegdek bevond zich een Romeinse archeologische laag *in situ*, welke zich naast de bestrating verderzette. Deze laatste werd zelfs op één plaats door de erboven liggende laag verstoord. Deze laag bevatte *Terra-Sigillata*-scherven uit de 2e eeuw (inv. nr. 50 W 12 k'), waarvan het oudste stuk (fig. 5, 9) kan gedateerd worden in het begin van de 2e eeuw. Rond deze datum, die tevens de *terminus ante quem* aangeeft voor de aanleg van het wegdek, moet het gebruik van deze straat zijn opgegeven.

In sleuf 10 kwam onder de Romeinse bewoningslaag en op ca. 1,15 m onder het huidig niveau een pottenbakkersoven te voorschijn; hij was door middel van een stookkanaal (breedte 0,25 - 0,40 m) met de stookruimte in sleuf 12 verbonden (pl. I en fig. 3). De stookruimte (diam. ca. 1,40 m) begon zich af te tekenen op ongeveer 0,95 m onder de huidige oppervlakte en lag een weinig hoger dan de eigenlijke ovenruimte. Slechts het onderste gedeelte van de oven en meer bepaald van de haard (diam. ca. 1,35 m) was bewaard. Hij behoort tot het ronde type met tongvormige steun (opgetrokken in klei, vermengd met zand), welke de haard in 2 afdelingen verdeelt, volgens een lijn in het verlengde van het stookkanaal, en die achteraan verbonden is met de haardwand. De haard was in de bodem uitgegraven en de wanden alsmede de steun met klei bezet. Deze oven kan stratigrafisch gedateerd worden rond het midden van de 1^e eeuw⁷. De afvalkuil tegen het westprofiel van sleuf 12, welke ongeveer gelijktijdig is met de oven, bevatte naast enkele *Terra Rubra* scherven talrijke zuidgallische *Terra-Sigillata*-fragmenten (inv. nr. 50 W 15 a, a', a''), waarvan het oudste gedateerd wordt onder Claudius (fig. 4). De afvalkuil tegen het westprofiel van sleuf 11 (van 0,50 - 1,20 m onder het huidig niveau), welke *Terra Rubra* en aanverwant schervenmateriaal bevatte (inv. nr. 50 W 14 b), waarvan één scherf duidelijk afkomstig is van een misbaksel, staat mogelijk met deze oven in verband.

Bij de heropbouw van het St. Janshospitaal werd op 20 mei 1951, onder de

⁷ Andere ovens van hetzelfde type in België gevonden (Amay, Blicquy, Hambresart, Howardries, Huombois, Taintignies, Vervoz) dagtekenen eveneens meestal uit het midden of de 2e helft van de 1e eeuw. Zie: M. AMAND, P. WILLEMS, J. DOCQUIER, Une officine de potiers belgo-romains à Amay (Liège), *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois* LXXV, 1962, pp. 5-36; S. J. D(e) L(AET) in *Arch.* 1961, 2, p. 514 en pl. I b; G. MARTIN, Un établissement de potiers belgo-romains du 1er siècle à Hambresart (Virton), *Annales de l'Institut Archéologique du Luxembourg* LXX, 1939, pp. 83-112; M. AMAND in *Arch.* 1956, 2, pp. 433-535 en pl. II; J. M(ERTENS) in *Arch.* 1955, 1, pp. 137-138 en pl. II. Ook buiten België vindt men dit eenvoudige type van vroege oven. Zie: G. CHENET, Fours à Poterie Gallo-Belge d'Argonne et de Bavay, *Pro Nervia* IV, 1928, pp. 65-72 (Autrécourt, Frankrijk); E. NEEB, Bericht über die Vermehrung der Sammlungen des Altertums-museums der Stadt Mainz von April 1909 bis April 1911, *Mainzer Zeitschrift* VI, 1911, pp. 142-143 en Abb. 1 (Weisenau, Duitsland); J. E. BOGAERS, Limburg (Heerlen), *Nieuws-bulletin Kon. Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 6de s., 15, 1962, kol. 178-180 (Heerlen, Nederland); *Camulodunum*, pp. 106-107 (Colchester, Engeland).

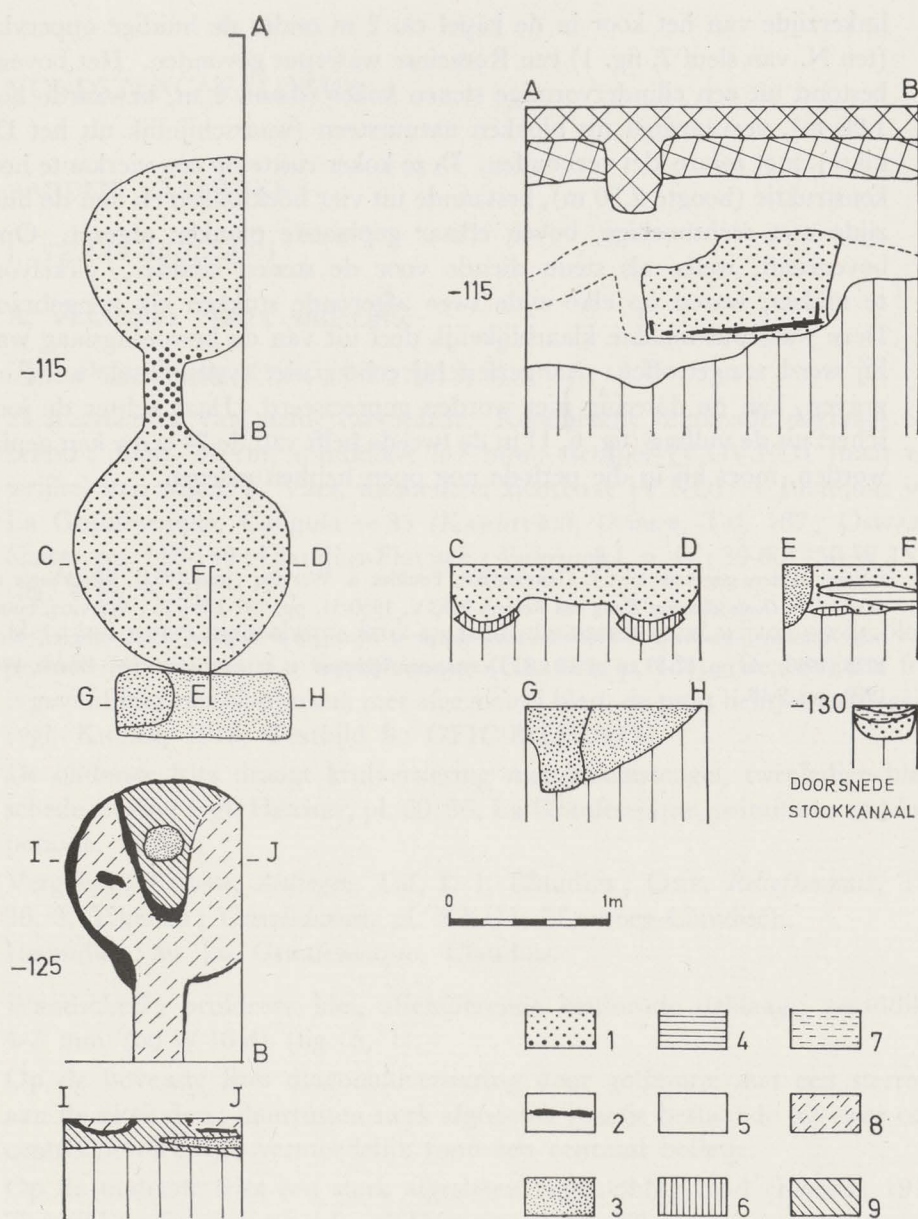

FIG. 3. — Plan van de Romeinse oven met stookruimte. — Plan et coupes du four de potier.

1. Oven met stookkanaal ; 2. Verbrande klei en houtskool ; 3. Romeinse kuil en paalgat ; 4. Strook zwarte grond ; 5. Romeinse laag ; 6. Kleiband ; 7. Verbrande leem vermengd met houtskool ; 8. Houtskool ; 9. Verbrande leem.

linkerzijde van het koor in de kapel ca. 2 m onder de huidige oppervlakte, (ten N. van sleuf 7, fig. 1) een Romeinse waterput gevonden. Het bovendeel bestond uit een cilindervormige stenen koker (diam. 1 m, bewaarde hoogte 1,90 m), vervaardigd uit blokken natuursteen (waarschijnlijk uit het Doornikse), met zware klei verbonden. Deze koker rustte op een vierkante houten konstruktie (hoogte 2,50 m), bestaande uit vier hoekbalken en aan de buitenzijde met rechthoekige, boven elkaar geplaatste planken afgezet. Om de bovenrand, welke als steun diende voor de stenen cilinder, cirkelvormig te maken, waren op elke zijde twee afgeronde stukken eik aangebracht⁸. Deze waterput maakte klaarblijkelijk deel uit van de bewoningslaag waarin hij werd aangetroffen. Aangezien hij echter niet systematisch werd opgegraven, kan de datering niet worden gepreciseerd. Daar echter de jongste scherf uit de vulling (fig. 6, 1) in de tweede helft van de 2e eeuw kan geplaatst worden, moet hij in die periode nog open hebben gelegen.

⁸ Voor verdere gegevens zie: J. CARPENTIER, Fouilles à Wervicq (juin 1951), *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk XXIV*, 1950-51, pp. 237-238; Id., Wervicq, bourgade belgo-romaine, *Annales de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique*, 35ste congres, Kortrijk 1953 (1960), en pp. 52-53 en pl. II; R. DEFRAÏCK, *Bijdragen tot de geschiedenis van Wervik*, Wervik, 1960, pp. 9-10.

VONDSTENCATALOGUS

AARDEN VAATWERK

I. *TERRA SIGILLATA*

A. VERSIERDE *TERRA SIGILLATA*

Type Drag. 29 (fig. 4 en 5, 1-3 ; fig. 9, 2)

23 fragmenten van zelfde exemplaar. Roodbruine blinkende deklaag, verbrand ; diam. 24 cm, wanddikte 5-7 mm ; stempel JV.CV.NDI (naar een wrijfsel van wijlen F. Vaes, momenteel zichtbaar JV.NDI = Iucundus van La Graufesenque, Caligula — 85 (KARNITSCH, *Ovilava*, Taf. 187 ; OSWALD, *Stamps*, pp. 148-149 : Claudius-Flavisch ; *Novaesium* I, p. 41 : 30-80) (50 W 15 a) (fig. 4 en 9, 2).

Het randprofiel met scherpe knik en breed uitstaande rand wijzen op de bloei-periode (40-60) van La Graufesenque (HERMET, p. 184). De bovenste fries is gevuld met een bladerrank met afgezoomd blad, de punt lichtjes naar rechts (vgl. KNORR, 1919, Textbild 9 : OFIC·BILICATI).

De onderste fries draagt krulversiering met bloemstengel, tweeledige blad-schede en ring (vgl. HERMET, pl. 60, 36, La Graufesenque, primitieve en bloei-periode, 20-60).

Vergelijk : KNORR, *Aislingen*, Taf. I, 1, Claudius ; OXÉ, *Reliefkeramik*, Taf. 36, 3, Tiberius ; *Camulodunum*, pl. XXIII, 27, vroeg-Claudisch.

Iucundus van La Graufesenque, Claudius.

Wandscherf ; bruinroze klei, afschilferende bruinrode deklaag ; wanddikte 4-7 mm (50 W 16 d) (fig. 5, 1).

Op de bovenste fries diagonaalversiering door golflijntje met een sterretje aan de uiteinden ; daartussen sterk afgesleten rozetje bestaande uit twee concentrische cirkeltjes vermoedelijk rond een centraal bolletje.

Op de onderste fries een sterk afgesleten negenlobbig blad (KNORR, 1919, Textbild 8 : SENICIOFE ; vgl. ook HERMET, pl. 10, 12).

Zuid-Gallië, Claudius-Nero.

Wandfragment ; vaalroze klei, bruinrode glanzende deklaag ; wanddikte 6-9 mm (50 W 14 c) (fig. 5, 2).

Op de onderste fries, onder dubbele parelrij, diagonaalversiering in metope,

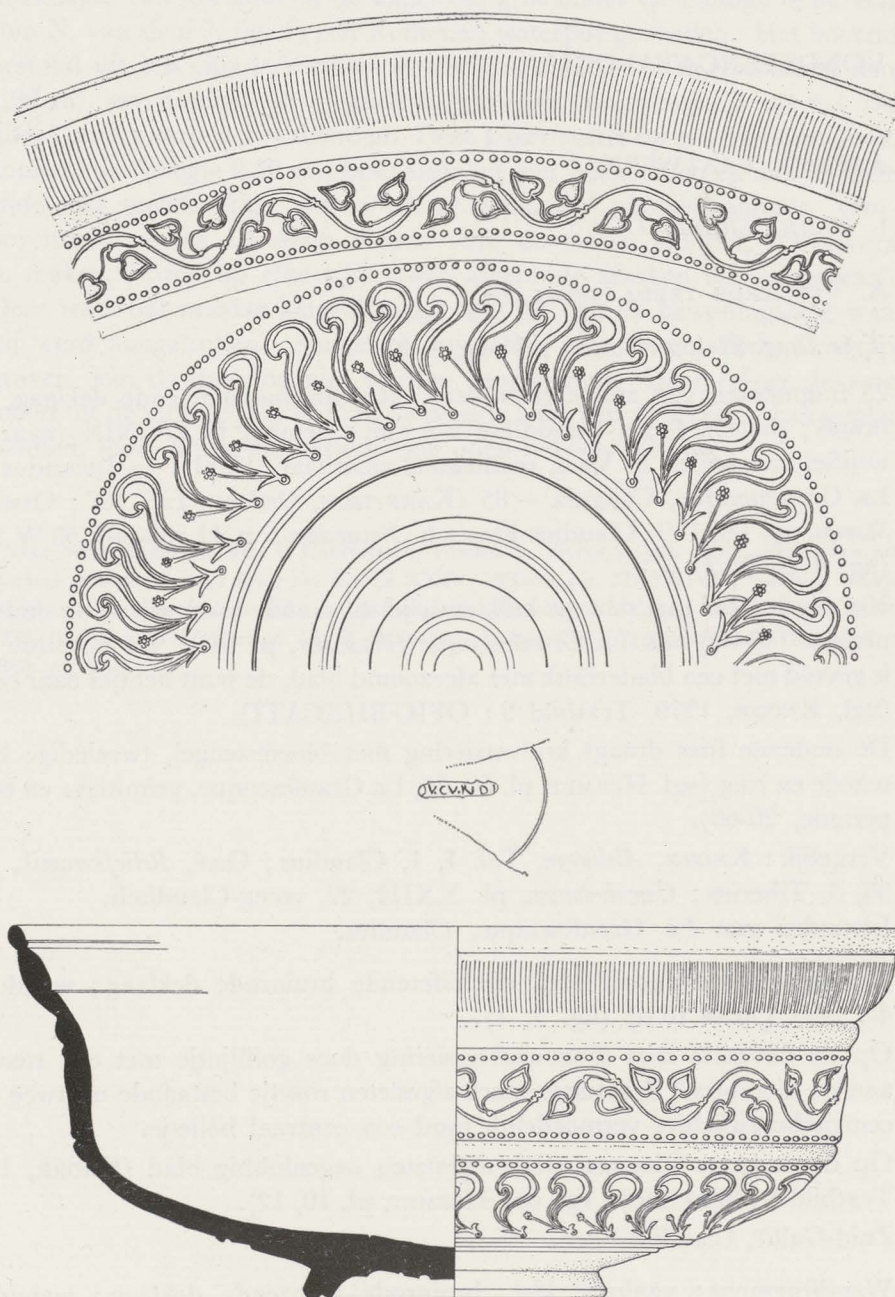

FIG. 4. — Terra Sigillata : Zuid-Gallië — Sud de la Gaule. S. 1/2.

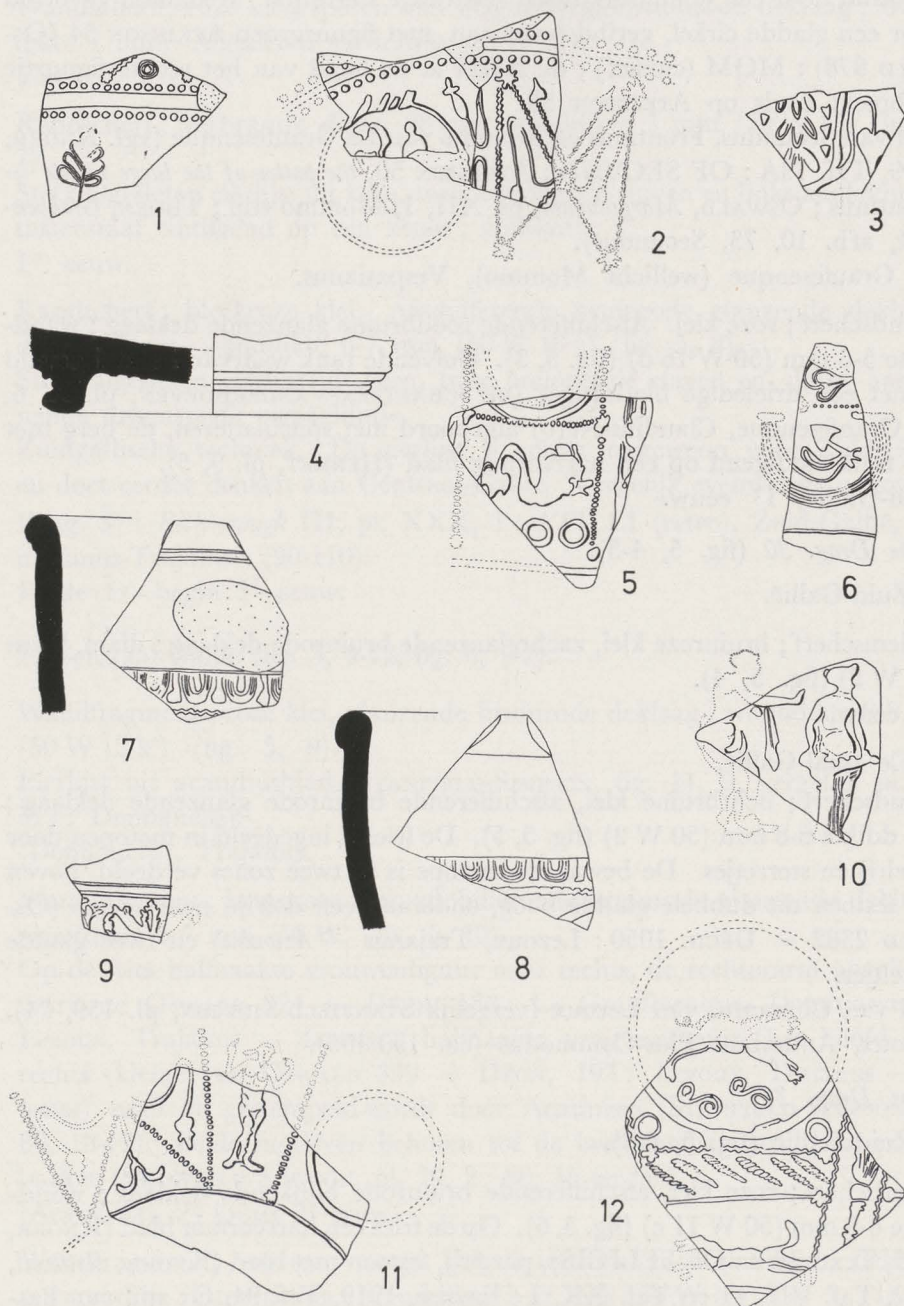

FIG. 5. — Terra Sigillata (1-4, 6-8 : Zuid-Gallië — Sud de la Gaule), (5, 9-12 : Centraal-Gallië — Centre de la Gaule). S. 1/2.

gevormd door een golflijntje tussen zesstralige sterretjes. Medaillon gevormd door een gladde cirkel, geribd bovenaan, met figuurgroep ATKINSON 54 (OSWALD 978) : MOM (cursief) ; de fakkel in de hand van het rechterfiguurtje ontbreekt zoals op ATKINSON 35.

Stijl van Secundus, Frontinus en Mommo van La Graufesenque (vgl. KNORR, 1919, Taf. 73A : OF SECVND ; ATKINSON 50, *the potter of the large rosette* = Frontinus ; OSWALD, *Margidunum*, pl. XII, 1, Mommo stijl ; THOEN, *Grobbedonk*, afb. 10, 73, Secundus).

La Graufesenque (wellicht Mommo), Vespasianus.

Wandscherf ; roze klei. Afschilferende roodbruine glanzende deklaag ; wanddikte 5-6 mm (50 W 16 d) (fig. 5, 3). Golvende rank waarvan het dal gevuld is met een driedelige bladslinger (DE SCHAEZEN-VANDERHOEVEN, pl. X, 6, La Graufesenque, Claudius-Nero) afgeboord met spitsbladeren, de berg met een rank eindigend op een hartvormig blad (HERMET, pl. 9, 5).

Zuid-Gallië, 1^e eeuw.

Type Drag. 30 (fig. 5, 4-5).

1. Zuid-Gallië.

Bodemscherf ; bruinroze klei, zachtglanzende bruinrode deklaag ; diam. 9 cm (50 W 2) (fig. 5, 4).

1^e eeuw.

2. Ce traal-Gallië.

Wandscherf ; lichtbruine klei, afschilferende bruinrode glanzende deklaag ; waddikte 6-8 mm (50 W 2) (fig. 5, 5). De fries is ingedeeld in metopen door parelrij en sterretjes. De bewaarde metope is in twee zones verdeeld, boven een festoen uit dubbele gladde boog, onderaan een dolfijn naar rechts (OSWALD 2382 = DÉCH. 1050 : Lezoux, Trajanus — Antonine) en twee gladde cirkeltjes.

Stijl van Cinnamus van Lezoux (vergelijk STANFIELD-SIMPSON, pl. 159, 24). Lezoux, Antoninus Pius-Commodus (ca. 150-195).

Type Drag. 37.

1. Zuid-Gallië (fig. 5, 6-8).

Wandscherf ; roze klei, afschilferende bruinrode blinkende deklaag ; wanddikte 8-9 mm (50 W 11 c) (fig. 5, 6). Op de fries een hartvormig blad (KNORR, 1919, Textbild 9 : OF FELICIS), parelrij, festoen met blad (KNORR, *Rottweil*, 1912, Taf. VII, 11 en Taf. XX, 1 ; KNORR, 1919, Taf. 94, C : stijl van Passenus ; OSWALD, *Margidunum*, pl. XIV, 6 : Vespasianus, stijl van Severus ; *Straubing-Sorviodurum*, Taf. 2, 7 : Vespasianus, stijl van Medillus en Passenus). Vespasianus.

Wandscherf; roze klei, sporen van helglanzende bruinrode deklaag; wanddikte 7 mm. Afgesleten versiering (50 W 17).
Flavisch.

Randscherf; verbrand; diam. 28 cm, wanddikte 7 mm (50 W 15) (fig. 5, 7).

Sterk afgesleten eierlijst uit kern, twee omlopende staven en links aanleunende tussenstaaf eindigend op een kwast; golflijntje.

1^e eeuw.

Randscherf; bleekroze klei. Afschilferende bruinrode glanzende deklaag; diam. 18 cm, wanddikte 6-7 mm (50 W 16 e) (fig. 5, 8).

Sterk afgesleten eierlijst uit kern, twee omlopende staven en links aanleunende tussenstaaf; zigzaglijntje.

Zuidgallische techniek. De eierlijst is echter ongewoon voor Zuid-Gallië en doet eerder denken aan Centraal-Gallië. Vergelijk evenwel de ongewone Drag. 37: *Richborough* III, pl. XXX, 1: ATILLI (retro), Zuid-Gallië, Domitianus-Trajanus (90-110).

Einde 1^e - begin 2^e eeuw.

2. Centraal-Gallië (fig. 5, 9-12, fig. 6, 1-7).

Wandfragment; roze klei, glanzende bruinrode deklaag; wanddikte 8-9 mm (50 W 12 k') (fig. 5, 9).

Eierlijst uit acanthusblad (STANFIELD-SIMPSON, fig. 11, 9, vergelijk pl. 45, 517: *Donnaucus*).

(*Donnaucus*), Trajanus.

Wandfragment; bruinroze klei, afschilferende bruinrode glanzende deklaag; wanddikte 5-7 mm (50 W) (fig. 5, 10).

Op de fries halfnaakte vrouwenfiguur naar rechts, de rechterarm opgeheven (variante OSWALD 324 = DÉCH. 188: La Graufesenque, Domitianus, en Lezoux, Trajanus — *Antonine*), halfnaakte vrouwenfiguur, het hoofd naar rechts (kleiner als OSWALD 339 = DÉCH. 193: Lezoux, Trajanus — *Antonine*) zoals ze gestempeld wordt door Acaunissa (STANFIELD-SIMPSON, pl. 80, 18-19). Beide motieven behoren tot de beeldenschat van deze pottenbakker (STANFIELD-SIMPSON, pl. 79, 2; 80, 15 en l.c.).

(Acaunissa), 2e kwart 2e eeuw.

Wandfragment; vaalroze-oranje klei, bruinrode zachtglanzende deklaag; onverzorgde instempeling; wanddikte 7-12 mm (50 W 17) (fig. 5, 11).

De fries is ingedeeld in metopen door parelrij en sterretjes. Links diagonaalversiering met tweeledig blad (vergelijk STANFIELD-SIMPSON, fig. 7, 4: *The Potter of the Rosette*; pl. 36, 421: *Ioenalis* stijl; pl. 42, 490, pl. 43, 497 en 499,

pl. 46, 534 : Donnaucus) en bloemstamper (STANFIELD-SIMPSON, pl. 36, 421-422 : Ioenalis stijl). In het midden een *Venus* (OSWALD 281 = DÉCH. 175 : Lezoux, Trajanus — Antonine) welke door KNORR-SPRATER verkeerdelijk in Oost-Gallië wordt geplaatst (KNORR-SPRATER, Textbild 30 = WALTERS, p. 286, M. 1514 : Luxeuil ? staat bij STANFIELD-SIMPSON, pl. 8, 97 gerangschikt onder *Potter X-6*; KNORR-SPRATER, Taf. 83, 9 : Blickweiler met vindplaats Rottweil is duidelijk Centraalgallisch, 2^e helft 2^e eeuw). Rechts gedeelte van een medaillon uit gladde cirkel.

De stijl pleit voor een datering in het 1^e kwart 2^e eeuw doch de minder verzorgde uitvoering in aanmerking genomen kan het stuk opklimmen tot het midden van de 2^e eeuw.

Wandscherf; roze tot lichtrode klei, afschilferende bruinrode glanzende deklaag; wanddikte 6-11 mm (50 W 15) (fig. 5, 12). De fries is ingedeeld in metopen door een golflijntje. De linkermetoep (en vermoedelijk ook de niet bewaarde metoep rechts) is in drie zones ingedeeld door een golflijntje en een afgesleten parelrij tussen twee sterretjes, boven een ever naar rechts (STANFIELD-SIMPSON, pl. 75, 21-22 : *Potter X-6*) en twee S-vormige ornamenten (STANFIELD-SIMPSON, fig. 18, 8 : *Potter X-6* en *large S potter*) in gladde boog, onderaan geflankeerd door twee gladde cirkeltjes, in het midden een opvulling van schuin geplaatste denneappels (STANFIELD-SIMPSON, pl. 83, 9 en 11 : Sacer), onderaan een hond naar links (STANFIELD-SIMPSON, pl. 76, 24 : *Potter X-6*). In de middenmetoep werd een versiering opgebouwd uit een astragaal (STANFIELD-SIMPSON, fig. 18, 8 : *Potter X-6*) met daarboven een kariatide? Vergelijk de compositie met STANFIELD-SIMPSON, pl. 74, 10 : *Potter X-6*. « *Potter X-6* » is nauw verwant of mogelijk te identificeren met de *Large S Potter*; er is ook verwantschap met Sacer (cf. STANFIELD-SIMPSON, pp. 148-151).

(*Potter X-6*), 2^e kwart 2^e eeuw.

Wandscherf; bruinroze klei, roodbruine glanzende deklaag; wanddikte 6-7 mm. Mooi ingestempelde versiering (50 W waterput) (fig. 6, 1).

De fries is ingedeeld in metopen door een parelrij. De rechtermetoep is in zones verdeeld door een parelrij tussen twee sterretjes, boven festoen of klein medaillon uit dubbele gladde boog of cirkel. In de linker metoep een vogeltje naar links (OSWALD 2324 = DÉCH. 1011 : Lezoux, Trajanus — Antonine) in een medaillon uit twee gladde concentrische cirkels.

Antoninus Pius — Commodus (ca. 150-195).

Wandscherf; roze tot lichtrode klei, afschilferende bruinrode glanzende deklaag; wanddikte 7 mm (50 W 12 k') (fig. 6, 2).

Fries in vrije stijl, nl. beertje naar links (OSWALD 1627 = DÉCH. 820 : Lezoux,

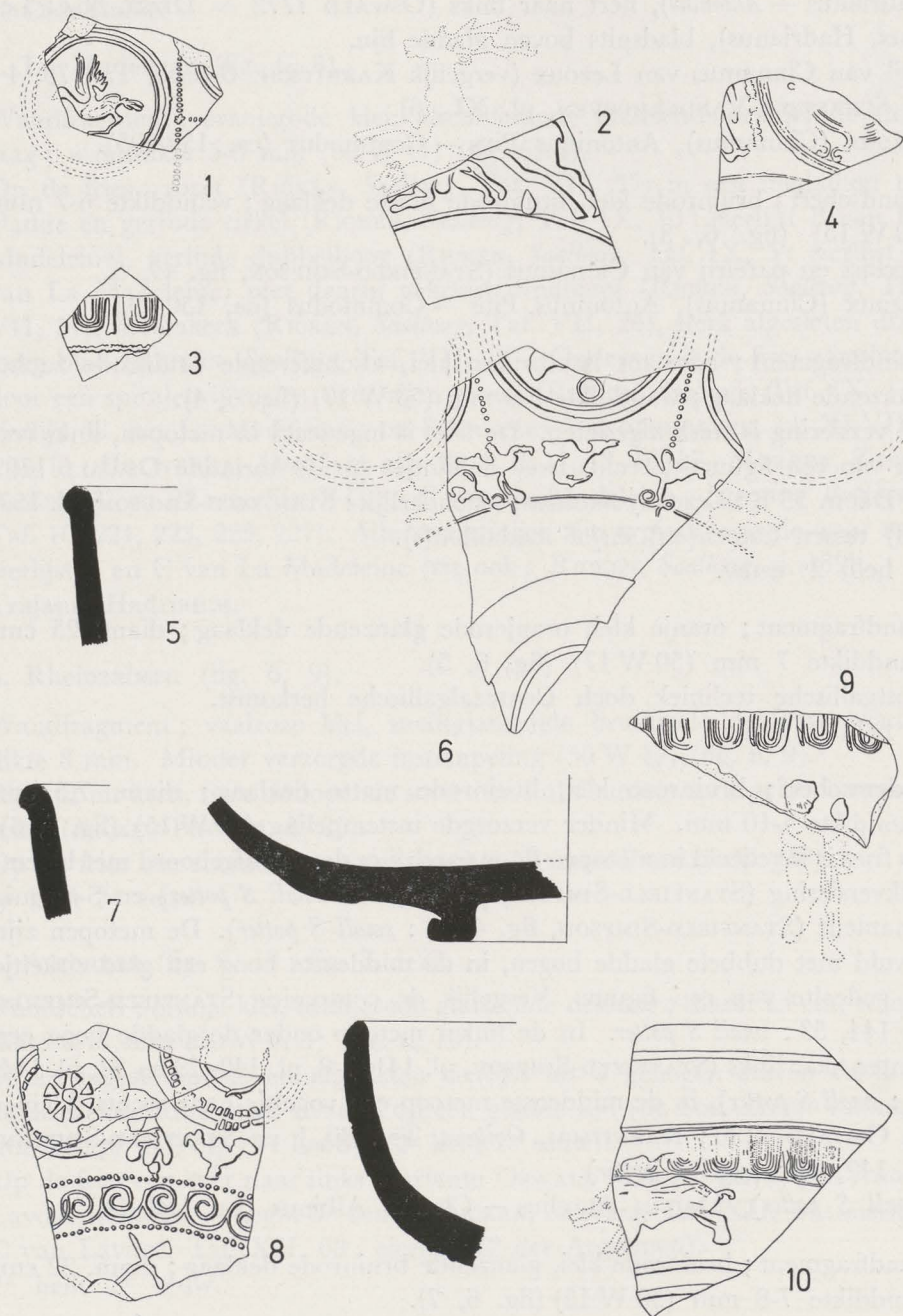

FIG. 6. — Terra Sigillata (1-7, Centraal-Gallië — Centre de la Gaule), (8-10, Oost-Gallië — Est de la Gaule). S. 1/2.

Hadrianus — *Antonine*), hert naar links (OSWALD 1772 = DÉCH. 867 : Lezoux, Hadrianus), bladspits boven gladde lijn.

Stijl van Cinnamus van Lezoux (vergelijk KARNITSCH, *Ovilava*, Taf. 79, 4 ; DE SCHAETZEN-VANDERHOEVEN, pl. XL, 6).

Lezoux (Cinnamus), Antoninus Pius — Commodus (ca. 150-195).

Wandscherf; bruinrode klei, bruinrode matte deklaag; wanddikte 6-7 mm (50 W 15) (fig. 6, 3).

Eierlijst en parelrij van Cinnamus (STANFIELD-SIMPSON, fig. 47, 5).

Lezoux (Cinnamus), Antoninus Pius — Commodus (ca. 150-195).

Wandfragment; roze tot lichtbruine klei, afschilferende bruinrode zachtglanzende deklaag; wanddikte 6-9 mm (50 W 17) (fig. 6, 4).

De versiering is sterk afgesletten. De fries is ingedeeld in metopen, links resten van een figuurtje, rechts twee dolfijntjes (in de kariatide OSWALD 1202 = DÉCH. 55 B : Lezoux, *Antonine*; afzonderlijk : STANFIELD-SIMPSON, pl. 157, 7-8) tussen festoen(en) en/of medaillon(s).

2e helft 2e eeuw.

Randfragment; oranje klei, oranje-rode glanzende deklaag; diam. 25 cm, wanddikte 7 mm (50 W 17) (fig. 6, 5).

Oostgallische techniek doch Centraalgallische herkomst.

2^e helft 2^e eeuw.

Bodemscherf; bruinroze klei, bruinrode matte deklaag; diam. 7,5 cm, wanddikte 4-10 mm. Minder verzorgde instempeling (50 W 15) (fig. 6, 6). De fries is ingedeeld in metopen door parelrij onderaan afgeboord met bloemkelkversiering (STANFIELD-SIMPSON, pl. 142, 33 : *small S potter*) en S-vormig ornament (STANFIELD-SIMPSON, fig. 42, 1 : *small S potter*). De metopen zijn gevuld met dubbele gladde bogen, in de middenste boog een glad cirkeltje en gedeelte van een figuur. Vergelijk de compositie STANFIELD-SIMPSON, pl. 144, 53 : *small S potter*. In de linker metoop onder de gladde boog een panter naar links (STANFIELD-SIMPSON, pl. 141, 7-8, pl. 142, 29 en 33, pl. 144, 61 : *small S potter*), in de middenste metoop een vogeltje naar rechts (kleiner als OSWALD 2196 ; KARNITSCH, *Ovilava*, Taf. 80, 1 en STANFIELD-SIMPSON, pl. 142, 33 : *small S potter*).

(*small S potter*), Marcus Aurelius — Clodius Albinus (ca. 160-195).

Randfragment; bruinrode klei, glanzende bruinrode deklaag; diam. 22 cm, wanddikte 7-8 mm (50 W 15) (fig. 6, 7).

2^e eeuw.

3. Oost-Gallië.

a. La Madeleine (fig. 6, 8).

Wandfragment ; orangerode klei, afschilferende glanzende orangerode deklaag ; wanddikte 5-8 mm (50 W 17) (fig. 6, 8).

Op de fries : rozet (RICKEN, *Saalburg*, Taf. VII, 37) in een medaillon uit gladde en geribde cirkel (RICKEN, *Saalburg*, Taf. IX, 10 : Eierlijst B van La Madeleine), geribde dubbelboog (RICKEN, *Saalburg*, Taf. IX, 5 : Eierlijst C van La Madeleine) met daarin gekruist ornament (RICKEN, *Saalburg*, Taf. VII, 51), bloemkerk (RICKEN, *Saalburg*, Taf. VII, 25), sterk afgesletten driedig blad (RICKEN, *Saalburg*, Taf. VII, 14). Onderaan is de fries afgesloten door een spiralenrij tussen twee rijen parels (RICKEN, *Saalburg*, Taf. IX, 11 : Eierlijst C van La Madeleine ; DE SCHAEETZEN-VANDERHOEVEN, pl. XLVIII, 4 en 11 ; HOLWERDA, *Arentsburg*, afb. 73, 2, 8, 11, 12, 16, 17 ; MORREN, *Zwammerdam*, 87 en 91 : Eierlijst B-C en C van La Madeleine ; *Lagerdorf Butzbach*, Taf. 10, 221, 223, 225, 227). Alle versieringen zijn typisch voor de waar met Eierlijst B en C van La Madeleine (zie ook : RICKEN, *Saalburg*, p. 139).

Trajanus-Hadrianus.

b. Rheinzabern (fig. 6, 9).

Wandfragment ; vaalroze klei, zachtglanzende bruinrode deklaag ; wanddikte 8 mm. Minder verzorgde instempeling (50 W 17) (fig. 6, 9).

Eierlijst uit kern, twee omlopende staven en links aanleunende geribde tussenstaaf (RICKEN-FISCHER E 25).

Op de fries een staande man naar rechts (RICKEN-FISCHER M 248).

1^e helft 3^e eeuw.

c. Argonnen (fig. 6, 10 ; fig. 7, 1-2).

Randscherf ; oranje klei, orangerode glanzende deklaag ; diam. 15 cm, wanddikte 8-11 mm (50 W 7, 1) (fig. 6, 10).

Slecht ingestempelde en afgesletten Eierlijst uit 3 gebogen staven en links aanleunende tussenstaaf rustend op een gladde lijn (DE SCHAEETZEN-VANDERHOEVEN, pl. XLVI, 13 : Lavoye, 2^e helft 2^e eeuw).

Op de fries een ever naar links (variante OSWALD 1696 A : Lavoye en Autry-Lavoye, *Antonine* — begin 3^e eeuw ; RICKEN, *Saalburg*, Taf. XII, 44 : Eierlijst C van Lavoye, Taf. XII, 68 : Eierlijst C' der Argonnen).

2^e helft 2^e eeuw.

Randscherf ; oranje klei, orangerode glanzende deklaag ; diam. 19 cm, wanddikte 6-7 mm (50 W 17) (fig. 7, 1).

Eierlijst uit tongvormige kern, drie omlopende staven en links aanleunende

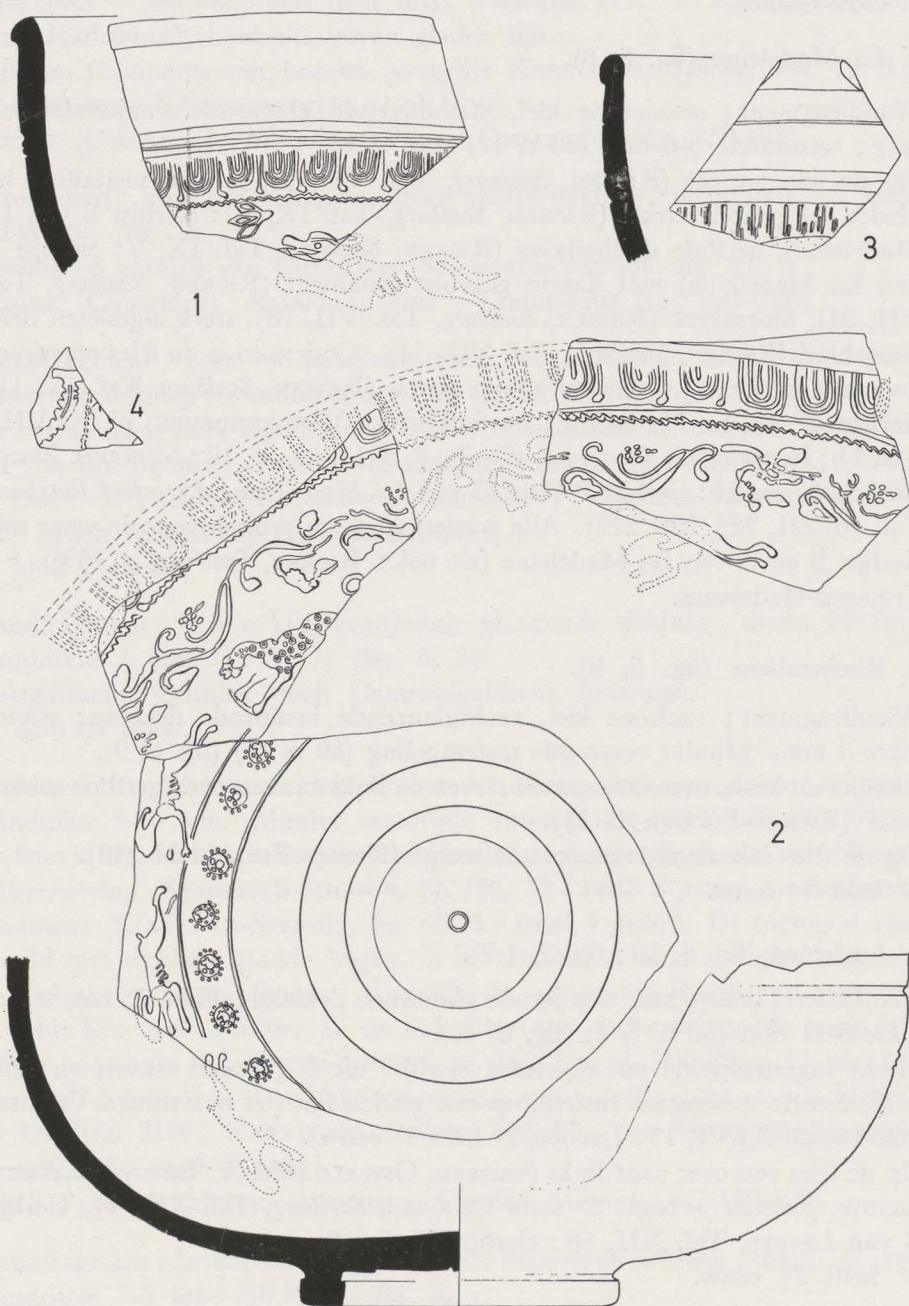

FIG. 7. — Terra Sigillata (1-3, Oost-Gallië — Est de la Gaule), (4, Centraal- of Oost-Gallië — Centre ou Est de la Gaule). S. 1/2.

tussenstaaf, eindigend op een afgeplat bolletje, rustend op een golflijntje (RICKEN, *Saalburg*, Taf. XIII, B : eierlijst B van Lavoye).

Op de fries een driedig blad met steel naar rechts (RICKEN, *Saalburg*, Taf. XIII, 7 : Lavoye, waar met eierlijst A en B), hond naar links (OSWALD 2039 FF = RICKEN, *Saalburg*, Taf. XIII, 35 : Lavoye, waar met eierlijst A en B). 2^e helft 2^e eeuw.

Wand- en bodemscherven ; oranje klei, oranjerode zachtglanzende deklaag ; diam. 8,5 cm, wanddikte 6-7 mm. Minder verzorgde instempeling (50 W 17) (fig. 7, 2).

Eierlijst uit smalle kern, twee omlopende staven en rechts aanleunende tussenstaaf, eindigend op een afgeplat bolletje, rustend op een slecht ingestempelde parelrij (RICKEN, *Saalburg*, Taf. XIII, 53-54 : eierlijst G van Lavoye), golflijntje.

Op de fries een bloemslinger (RICKEN, *Saalburg*, Taf. XIII, 17 : Lavoye, eierlijst A en B = CHENET-GAUDRON, fig. 62, 1 : Lavoye, eierlijst U 1 welke overeenkomt met RICKEN, *Saalburg*, eierlijst A), lopende hazen naar links (vgl. OSWALD 2140 A = CHENET-GAUDRON, fig. 62, 8 : Vaux-Régner, einde 2e eeuw), panter naar links.

2e helft 2e eeuw.

d. Onbepaald Oostgallisch fabrikaat (fig. 7, 3).

Randscherf *Niederbieber* 16. Oranjebruine klei, sporen van oranjerode zachtglanzende deklaag ; diam. 19 cm, wanddikte 5-7 mm (50 W 17) (fig. 7, 3). Deze vorm komt reeds voor in de eerste helft van de 2^e, vooral echter in het laatste 3^e der 2^e - 1^e helft 3^e eeuw (GOSE 14).

Waarschijnlijk Argonnen, 2^e - midden 3^e eeuw.

4. Onbepaalde herkomst (fig. 7, 4).

Wandscherf ; roze tot oranje klei, afschilferende oranjerode glanzende deklaag ; wanddikte 6-7 mm (50 W 9 d) (fig. 7, 4).

De fries is ingedeeld in metopen door parelrij, links een festoen uit dubbele geribde boog, gehecht aan astragalen.

Centraal- of Oost-Gallië, 2^e eeuw.

B. ONVERSIERDE TERRA SIGILLATA ⁹

Type Drag. 15/17.

Twee randscherven in Zuidgallische techniek, Nero-Vespasianus (50 W 15 a" ; W waterput).

⁹ Deze rubriek is van de hand van licentiaat H. Thoen. Alle fragmenten werden door hem gedetermineerd op basis van vorm en techniek.

Type Drag. 18 (fig. 8, 1 & 2; fig. 9, 7 & 8).

Bodemfragment; roze klei, bruinrode mooi glanzende deklaag. Stempel¹⁰ OFRVFI = Rufus van La Graufesenque, ca. 70-100; vgl. bij OSWALD, *Stamps*, p. 270 en 417: Rufus van La Graufesenque en Montans, Nero-Vespasianus (50 W 17) (fig. 8, 1 en 9, 7).

Bodemfragment; bleekbruinroze klei, bruinrode mooi glanzende deklaag. Eind van stempel JSI (50 W 15 a'') (fig. 8, 2 en 8, 8).

Zuid-Gallië, 1^e eeuw.

Acht randscherven; 2 in Zuidgallische techniek, Nero-Vespasianus (50 W 14-15; 50 W 2); 2 in Zuidgallische techniek, Flavisch (50 W 40 ?; 50 W 13 p); 4 in Zuidgallische techniek, 1^e eeuw (50 W 15 a'; 50 W; 50 W; W waterput).

Zes bodemscherven: 1 in Zuidgallische techniek, Flavisch (50 W 2); 4 in Zuidgallische techniek, 1^e eeuw (50 W 15; 50 W 11 c; 50 W 13 p; 50 W 13 c'); 1 in Zuidgallische of Centraalgallische techniek, Flavisch of 2^e eeuw (50 W 2, 1).

Type Drag. 18 of Drag. 18/31 (fig. 8, 3 en 9, 4).

Bodemfragment; vaalroze klei, bruinrode mooi glanzende deklaag. Stempel LOGIRNI = Logirinus van La Graufesenque (en Montans?) Flavisch (OSWALD, *Stamps*, pp. 166-167, 397 en 427) (50 W 17) (fig. 8, 3 en 9, 4).

Drie randscherven: 2 in Zuidgallische of Centraalgallische techniek, Flavisch of 2^e eeuw (50 W 2; W waterput); 1 in Centraalgallische techniek, 2^e eeuw.

Type Drag. 18/31.

Randscherf in Centraalgallische techniek, 2^e eeuw (50 W 2).

Wandscherf in Centraalgallische techniek, 2^e eeuw (50 W).

Twee bodemscherven: 1 in Zuidgallische techniek, eind 1^e - begin 2^e eeuw (50 W 8 b); 1 in Centraalgallische techniek, 2^e eeuw (50 W waterput).

Type Drag. 18/31 of Drag. 31.

Vier randscherven: 1 in Zuidgallische techniek, Flavisch-Trajanus (50 W 13 T); 3 in Centraalgallische techniek, 2^e eeuw.

Zeven bodemscherven: 6 in Centraalgallische techniek, 2^e eeuw (50 W 2;

¹⁰ Een bijzonder woord van dank gaat naar de HH. B. R. Hartley (Leeds) en P.-H. Mitard (Paris), voor hun zeer gewaardeerde hulp resp. bij de determinatie der gestempelde produkten en van de DRAG. 45 met leeuwepkop.

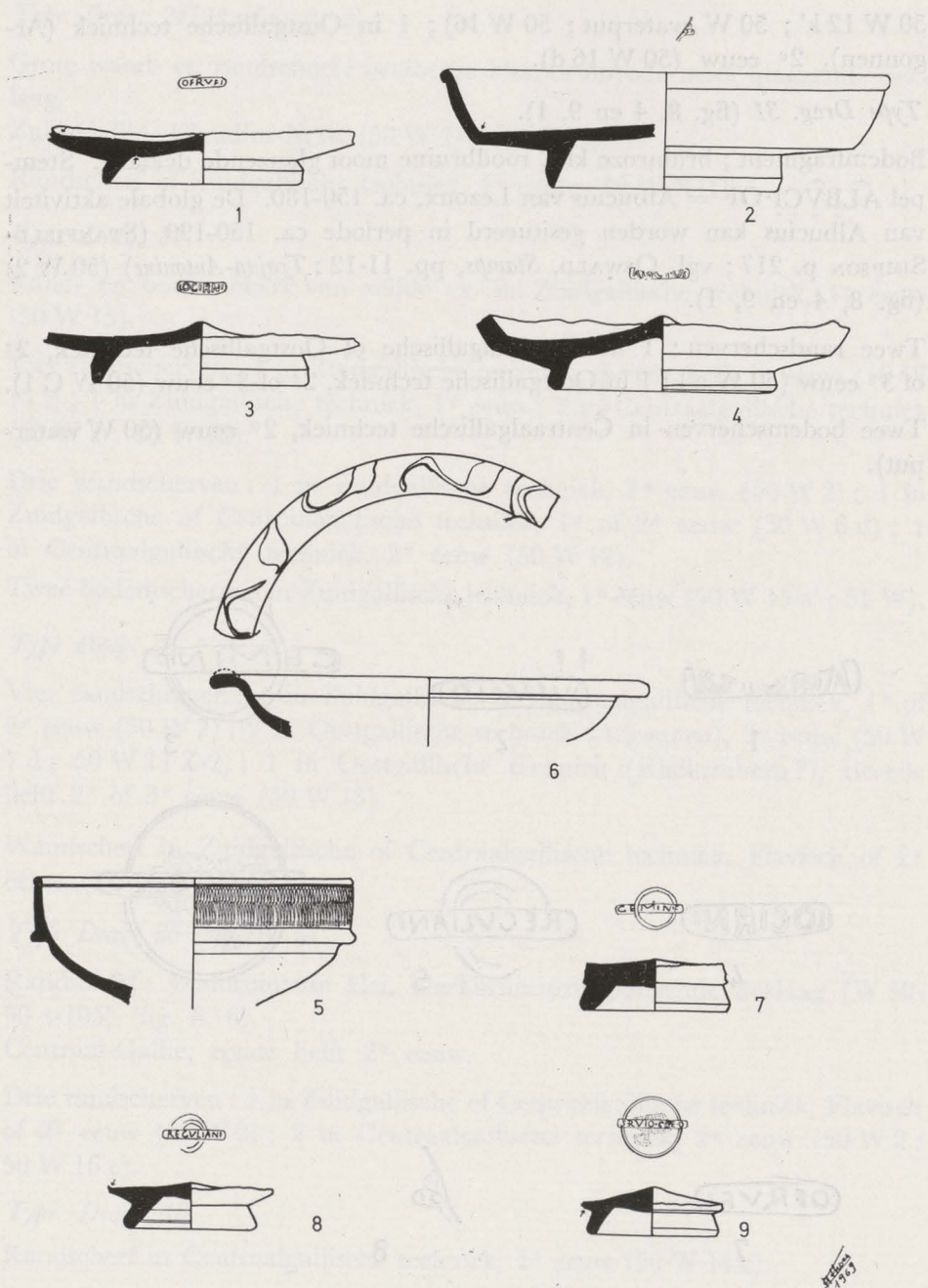

FIG. 8. — Terra Sigillata. S. 1/3.

50 W 12 k'; 50 W waterput; 50 W 16); 1 in Oostgallische techniek (Argonnen), 2^e eeuw (50 W 16 d).

Type Drag. 31 (fig. 8, 4 en 9, 1).

Bodemfragment; bruinroze klei, roodbruine mooi glanzende deklaag. Stempel $\overline{\text{ALBVCIOF}}$ = Albucius van Lezoux, ca. 150-180. De globale activiteit van Albucius kan worden gesitueerd in periode ca. 150-190 (STANFIELD-SIMPSON p. 217; vgl. OSWALD, *Stamps*, pp. 11-12: *Trajan-Antonine*) (50 W 2) (fig. 8, 4 en 9, 1).

Twee randscherven: 1 in Centraalgallische of Oostgallische techniek, 2^e of 3^e eeuw (50 W c'); 1 in Oostgallische techniek, 2^e of 3^e eeuw (50 W C 1).

Twee bodemscherven in Centraalgallische techniek, 2^e eeuw (50 W waterput).

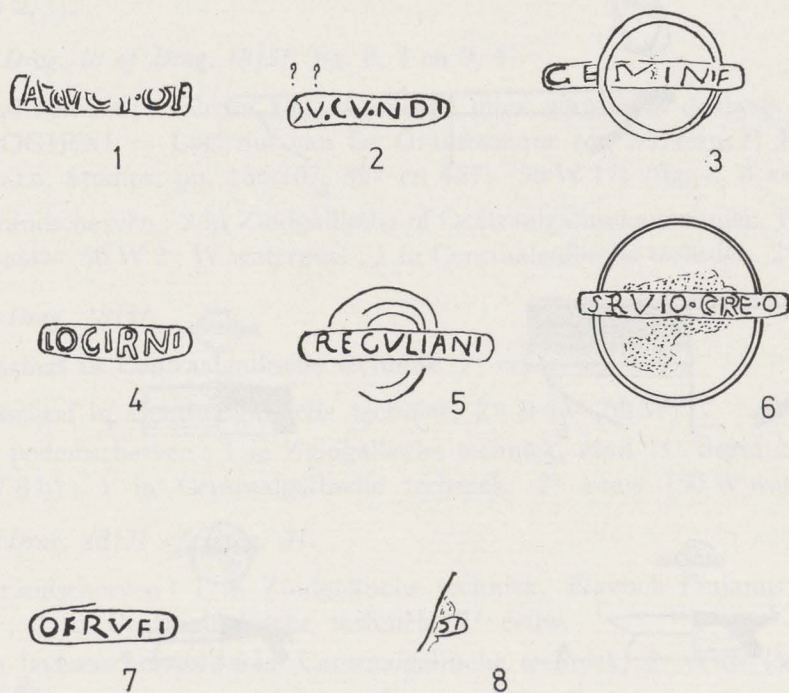

FIG. 9. — Terra Sigillata. Stempels — Sigles. S. 1/1.

Type Drag. 24/25 (fig. 8, 5).

Grote wand- en randscherf; bruinroze klei, bruinrode mooi glanzende deklaag.

Zuid-Gallië, Claudius-Nero (50 W 2) (fig. 8, 5).

Randscherf in Zuidgallische techniek, 1^e eeuw (50 W XIII).

Type Drag. 27.

Rand- en bodemscherf van zelfde ex. in Zuidgallische techniek, 1^e eeuw (50 W 15).

Vier randscherven : 1 in Zuidgallische techniek, tweede helft 1^e eeuw (50 W 13 t) ; 1 in Zuidgallische techniek, 1^e eeuw ; 2 in Centraalgallische techniek (50 W 2 ; 50 W 12).

Drie wandscherven : 1 in Zuidgallische techniek, 1^e eeuw (50 W 2) ; 1 in Zuidgallische of Centraalgallische techniek, 1^e of 2^e eeuw (50 W 6 d) ; 1 in Centraalgallische techniek, 2^e eeuw (50 W 12).

Twee bodemscherven in Zuidgallische techniek, 1^e eeuw (50 W 15 a' ; 51 W).

Type Drag. 33.

Vier randscherven : 1 in Zuidgallische of Centraalgallische techniek, 1^e of 2^e eeuw (50 W 2) ; 2 in Oostgallische techniek (Argonnen), 2^e eeuw (50 W 7 d ; 50 W 11 Z-2) ; 1 in Oostgallische techniek (Rheinzabern?), tweede helft 2^e of 3^e eeuw (50 W 15).

Wandscherf in Zuidgallische of Centraalgallische techniek, Flavisch of 2^e eeuw (W waterput).

Type Drag. 36 (fig. 8, 6).

Randscherf; vaalbruinroze klei, bleekbruinroze glanzende deklaag (W 50-80 t-105) (fig. 8, 6).

Centraal-Gallië, eerste helft 2^e eeuw.

Drie randscherven : 1 in Zuidgallische of Centraalgallische techniek, Flavisch of 2^e eeuw (50 W 2) ; 2 in Centraalgallische techniek, 2^e eeuw (50 W 2 ; 50 W 16 e).

Type Drag. 40.

Randscherf in Centraalgallische techniek, 2^e eeuw (50 W 14 c).

Type Drag. 43.

Randscherf in Oostgallische techniek (Rheinzabern), tweede helft 2^e eeuw (50 W 12 k').

Type Drag. 45.

Vier randscherven: 1 in Centraalgallische techniek, eind 2^e eeuw (W 18, 5, 51); 1 randscherf (1296 bis) met leeuwekop, voor de helft bewaard, oranjebruine klei, bruinrode mooi glanzende deklaag, Oostgallische techniek (Argonnen?), 3^e eeuw; 1 randscherf (50 W 9 k) met leeuwekop, oranjebruine klei, sporen van oranje- of roodachtig glanzende deklaag, witte hoekige kwartsbezetting, Oostgallische techniek, 3^e eeuw; 1 in Oostgallische techniek, 3^e eeuw (50 W 15).

Wandscherf in Oostgallische techniek, 3^e eeuw (50 W 9 d).

Type Curle 21, Drag. 43 of Drag. 45.

Twee bodemscherven: 1 in Centraalgallische of Oostgallische techniek, 2^e of 3^e eeuw (50 W 12); 1 in Oostgallische techniek (Rheinzabern), eind 2^e of 3^e eeuw (50 W 12 W x).

Type Drag. 46.

Twee randscherven in Centraalgallische techniek, 2^e eeuw (50 W; 50 W 15).

Type Curle 15.

Vier randscherven: 3 in Centraalgallische techniek, 2^e eeuw (50 W 2; 50 W 14 b; 50 W 14 k); 1 in Oostgallische techniek (Rheinzabern), tweede helft 2^e eeuw (50 W 13 t).

Type Walters 79/80.

Wandscherf in Centraalgallische techniek, tweede helft 2^e eeuw (50 W 8 f).

Onbepaalde vormen (fig. 8, 7-9; fig. 9, 3, 5 & 6).

Bodemscherf *Drag. 33?*; roze klei, roodbruine zacht glanzende deklaag. Stempel GEMIN·F = Geminus van Lezoux, ca. 160-200. Oswald leest deze stempel soms GEMINIF, en dateert foutief in periode Nero-*Flavii*, door verwarring met een Zuidgallische pottenbakker-homoniem (zgn. Geminus 1 van Lezoux, zie OSWALD, *Stamps*, pp. 132-133 en 389) (50 W 17) (fig. 8, 7 en 9, 3).

Bodemscherf *Drag. 33?*; bleekbruine klei, roodbruine zacht glanzende deklaag. Stempel REGVLIANI = Regulianus van Lezoux, ca. 155-180; vgl. bij OSWALD, *Stamps*, pp. 262 en 416: Regulianus van Lezoux?, *Hadrian-Antonine* (50 W 17) (fig. 8, 8 en 9, 5).

Bodem *DRAG. 33?*; bruinroze klei, roodbruine mooi glanzende deklaag. Stempel SĒRVIO·CRE·O = (nieuwe) niet geïdentificeerde stempel. De

mooie Centraalgallische techniek pleit voor een niet al te late datering in de 2^e eeuw (50 W 2) (fig. 8, 9 en 9, 6).

Randscherf in Zuidgallische techniek, Flavisch-Trajanus (50 W 2).

Vier wandscherven : 1 (DRAG. 27 ?) in Zuidgallische techniek, 1^e eeuw (50 W 2) ; 1 in Centraalgallische techniek, eerste helft 2^e eeuw (51 W 13, 7) ; 1 in Centraalgallische techniek, 2^e eeuw (50 W XIII) ; 1 in Centraalgallische of Oostgallische techniek, 2^e of 3^e eeuw (50 W 15).

Zes bodemscherven : 1 (DRAG. 27 ?) in Zuidgallische techniek, 1^e eeuw (50 W 2) ; 1 in Zuidgallische techniek, Flavisch-Trajanus (50 W 12 n'') ; 1 in Zuidgallische of Centraalgallische techniek, 1^e of 2^e eeuw (50 W 12 d'') ; 1 in Centraalgallische techniek, 2^e eeuw (50 W 6) ; 1 in Centraalgallische of Oostgallische techniek, 2^e of 3^e eeuw (50 W 12 k') ; 1 in Oostgallische (Argonnen) techniek, 2^e of 3^e eeuw (50 W 12).

BESLUIT :

De vroegste produkten zijn afkomstig van Zuid-Gallië en dateren uit de periode Claudius-Nero (41-68), waarbij een begindatum op het eind van de regering van Claudius, nl. ca. 50 na Chr., waarschijnlijk is. Gedurende gans de 1^e eeuw blijft het monopolie in handen van Zuidgallische centra, waarbij vooral de Flavische La Graufesenqueprodukten van Logirinus (LOGIRNI, DRAG. 18 of DRAG. 18/31) en Rufus (OFRVFI, DRAG. 18) opvallen. In het begin van de 2^e eeuw verschijnen de eerste Centraalgallische produkten, welke vooral in de tweede helft van de 2^e eeuw talrijk worden (*ALBVCI·OF*, Lezoux, ca. 155-180 ; *GEMIN.F*, Lezoux, ca. 160-200 ; *REGVLIANI*, Lezoux, ca. 155-180 ; *SERVIO·CRE·O*). De Oostgallische produkten (vooral Argonnen, Rheinzabern en Trier) dateren hoofdzakelijk uit de 2^e eeuw, en veroveren definitief de afzetmarkt rond 200. De 3e eeuwse exemplaren zijn immers alle van Oostgallische herkomst, waarvan de jongste kunnen dateren uit het midden van de 3e eeuw na Chr.

II. BELGISCHE WAAR

A. TERRA RUBRA.

1. Bekers (fig. 10, 1-15).

Beker HOLWERDA, *Belgische Waar*, type 11 b (nrs. 53 & 54, uit grafveld 0, 5 à 10-30 ; vergelijk vooral nr. 53) ; in tekening gedeeltelijk herstelbaar ; diam. rand 9,5 cm : 50 W 16 e (fig. 10, 1).

Beker HOLWERDA, *Belgische Waar*, type 27 c (nrs. 285-345) (in *Terra Nigra*), midden 1e eeuw — ca. 70, en Gose 326, Claudisch tot vroeg-Flavisch ; in

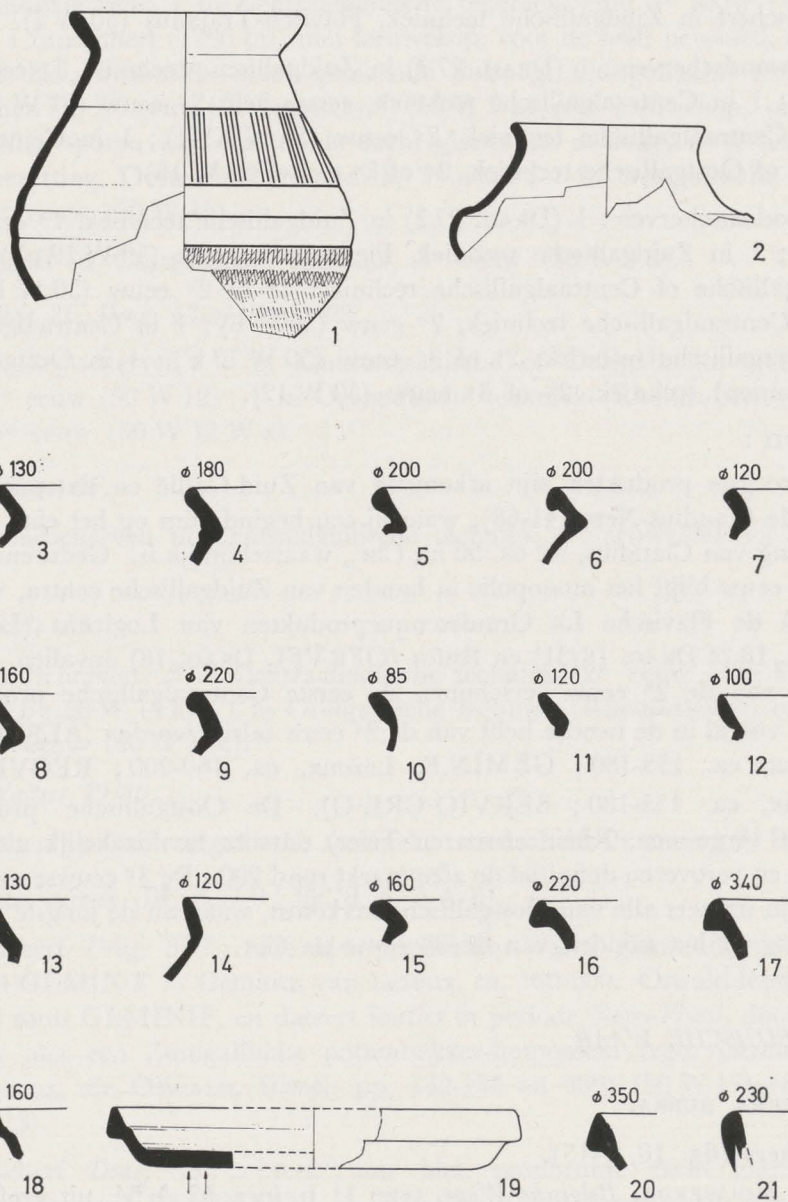

FIG. 10. — Terra Rubra. S. 1/3.

tekening gedeeltelijk herstelbaar, diam. rand 7,5 cm : 50 W 2 (fig. 10, 2).
 7 randscherven (diam. 12-22 cm) met randvorm HOLWERDA, *Belgische Waar*,
 3 a der cilindervormige bekens nrs. 62-104 en 106, in hoofdzaak Augusteisch :
 50 W 2 (fig. 10, 3), 50 W 10 1 (3 ×) (fig. 10, 4, 5 & 6), 50 W 15 a (fig. 10,
 7), 50 W 16 d (2 ×) (fig. 10, 8 & 9).

13 randscherven (diam. 8-19 cm) met randvorm HOLWERDA, *Belgische Waar*,
 9 a : 50 W, 50 W 2 (fig. 10, 10), 50 W 2, 50 W 9 d (fig. 10, 11), 50 W 10,
 50 W 10 1, 50 W 13 c (fig. 10, 12), 50 W 13 c' (fig. 10, 13), 50 W 14 b (3 ×),
 50 W 16 (fig. 10, 14), 50 W 16.

Randscherf (diam. 16 cm) met randvorm HOLWERDA, *Belgische Waar*, 1 a
 waarschijnlijk van een beker met granaatversiering 1 a - 1 c (nrs. 1-5), Au-
 gustus-Tiberius. Vergelijk ook Gose 336, Augusteisch : 50 W 2 (fig. 10, 15).

6 bodemscherven (diam. 4,5 - 8,5 cm) : 50 W 1, 50 W 2, 50 W 9 c, 50 W 13
 j, 50 W 14 i, 50 W 16 e.

8 wandscherven : 50 W (2 ×), 50 W 9 d, 50 W 10 1, 50 W 11 p, 50 W 14 b
 (3 ×) ; steeds versierd met rolstempelarcering of ingegrifte lijnengroepen.

2. Borden met overhangende lip (fig. 10, 16-20).

Type DE LAET-THOEN, *Céramique belge*, 1 A (*Haltern* 72 b ; *Hofheim* 97 A a ;
 HOLWERDA, *Belgische Waar* 77 a ; *Camulodunum* 5 en 5/6, p. 217 en fig. 46,
 6), Augustus-Claudius.

2 randscherven : 50 W (fig. 10, 16) 50 W 9 (fig. 10, 17).

Type DE LAET-THOEN, *Céramique belge*, 2 A (HOLWERDA, *Belgische Waar*,
 78 a-b, 78 b ; *Camulodunum* 7), ca. 25-50.

Randscherf : 50 W 8 b (fig. 10, 18) (mogelijk HOLWERDA, *Belgische Waar*,
 type 78 a : vanaf einde Augustus) ; bord in tekening herstelbaar (diam.
 16,5 cm) : 50 W 15 a'' (fig. 10, 19), vergelijk vooral *Camulodunum*, fig. 47, 7.

Type HOLWERDA, *Belgische Waar*, 78 c (nrs. 787-788), « klaarblijkelijk vroeg».
 Randscherf : 50 W 2 (fig. 10, 20).

3. Bord met rond opstaande wand (fig. 10, 21).

Randscherf : 50 W, wellicht type HOLWERDA, *Belgische Waar*, 80 (nrs. 801-
 802 uit grafveld E, 20-40).

Techniek : oranje tot fijne rode klei soms grijs tot grijs in de kern, met fijne
 zandvershraling en vaak fijn gemalen baksteen. Soms zijn zandmicca's
 in de klei zichtbaar. De buitenwand is steeds geglad, de kleur ervan oranje-
 rood, vaak ook lederbruin. De borden zijn doorgaans mooier verzorgd en
 harder gebakken. 50 W 15 a'' (fig. 10, 19) en 50 W (fig. 10, 21) zijn in
 schilferachtige witbeige klei, grijs tot zwart in de kern en overtrokken met
 een bruinrode deklaag.

Nota : 50 W 14 b (9 ×), 50 W 14 c, 50 W 14 e (3 ×) : wandfragmenten van bekers waarvan de meeste versierd zijn met rolstempelarcering of ingegrifte lijnengroepen. De klei is meestal grijs, de wand varieert van oranje tot donker lederbruin. Enkele scherven zijn in grijze bakking. De wand vertoont soms sporen van de gladstok doch voelt meestal korrelig aan. Vorm en techniek leunen dicht aan bij deze der *Terra Rubra*. Één scherf (50 W 14 b) is duidelijk afkomstig van een misbaksel.

B. TERRA NIGRA.

Techniek a : soms beige zandige, doch meestal lichtblauw-grijze fijne klei, overtrokken met een matte tot zachtglanzende, zwarte barbotinedeklaag.

Techniek b : (zogenaamde « *Terra Nigra*-achtige » waar) meestal zandige beige tot lichtblauwgrijze klei, grijs tot donker bruingrijs gesmoord en mooi geglad.

1. Flessen en/of bekers (fig. 11, 1-5).

5 randscherven (diam. 8-12,5 cm) : 50 W 2 in techniek a doch met lichtrode klei (randvorm HOLWERDA, *Belgische Waar*, 3 a, beker) ; 50 W 2 (fig. 11, 1) en 50 W 15 (fig. 11, 2) in techniek b (vergelijk Gose 348, Claudisch) ; 50 W 2 (fig. 11, 3) in techniek b (randvorm HOLWERDA, *Belgische Waar*, 10 ; vergelijk ook VANVINCKENROYE 37 a, uit de brandlaag van 69-70) ; 50 W 10 1 (fig. 11, 4) in techniek b ; 50 W (fig. 11, 5) in techniek a (flestype BRUNSTING 9 c, pp. 120-121, waarschijnlijk midden 1^e eeuw ; vergelijk ook HOLWERDA, *Arentsburg* 114 (afb. 92), midden 1^e eeuw).

2. Borden (fig. 11, 6-13).

Type *Haltern* 73 b, 11 v. C — 9 n. C. (Gose 283, Augusteïsch ; HOLWERDA, *Belgische Waar*, 87 a of b (nrs. 1016-1027), Augustus-Tiberius ; *Camulodunum* 2 en de imitatievorm 22, gedateerd door Hull (*Colchester*, p. 178) : 25-50 en Claudius-Nero).

2 randscherven in techniek a : 50 W 2 (fig. 11, 6), 50 W 13 j (fig. 11, 7).

Type DE LAET-THOEN, *Céramique belge*, 1 B (*Hofheim* 97 A a ; HOLWERDA, *Belgische Waar* 77 a), vanaf Augustus — laatste kwart 1e eeuw en misschien zelfs tot begin 2e.

Randscherf in techniek —a : 50 W 2 (fig. 11, 8).

Type DE LAET-THOEN, *Céramique belge*, 4 a (HOLWERDA, *Belgische Waar* 79 c (nrs. 1004-1009) ; *Camulodunum* 13), vanaf 1e helft 1e eeuw (cf. HOLWERDA, *Belgische Waar*, p. 66 : laat Augusteïsch en Tiberisch ; zie ook *Camulodunum* 12 die vorm 13 voorafgaat en door Hull (*Colchester*, p. 178) gedateerd wordt 25-50 ; en Gose 286 : Caligula) — 2e helft 1e eeuw, alleszins tot in volle Flavische periode.

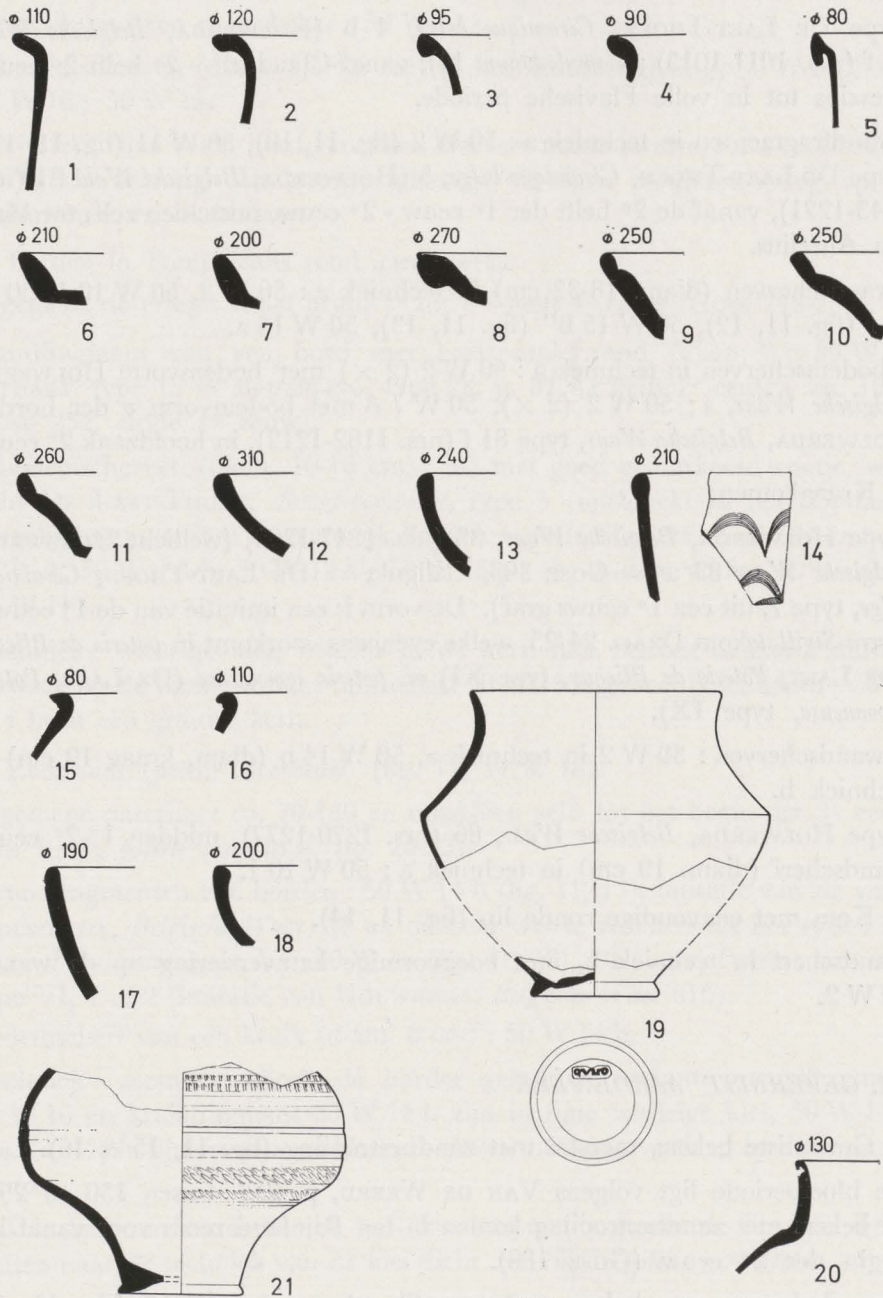

FIG. 11. — Terra Nigra (1-14). Gevernist aardewerk — Céramique vernissée (15-18).
Gewoon aardewerk — Céramique ordinaire (19-21). S. 1/3.

Randscherf in techniek a : 50 W (fig. 11, 9).

Type DE LAET-THOEN, *Céramique belge*, 4 b (HOLWERDA, *Belgische Waar* 79 f (nrs. 1011-1015) ; *Camulodunum* 14), vanaf Claudius — 2e helft 2e eeuw, alleszins tot in volle Flavische periode.

2 randfragmenten in techniek a : 50 W 2 (fig. 11, 10), 50 W 11 (fig. 11, 11).
Type DE LAET-THOEN, *Céramique belge*, 5 (HOLWERDA, *Belgische Waar* 81 (nrs. 1043-1221), vanaf de 2e helft der 1e eeuw - 2e eeuw, misschien zelfs tot Marcus Aurelius.

6 randscherven (diam. 18-32 cm) in techniek a : 50 W 2, 50 W 10 1, 50 W 13 f (fig. 11, 12), 50 W 15 B'' (fig. 11, 13), 50 W 16 a.

5 bodemscherven in techniek a : 50 W 2 (2 ×) met bodemvorm HOLWERDA *Belgische Waar*, s ; 50 W 2 (2 ×), 50 W 7 A met bodemvorm *v* der borden HOLWERDA, *Belgische Waar*, type 81 f (nrs. 1182-1212), in hoofdzaak 2e eeuw.

3. Kraagkomen.

Type HOLWERDA, *Belgische Waar*, 83 (nrs. 1247-1260) (wellicht HOLWERDA, *Belgische Waar* 83 a = GOSE 303, Caligula = DE LAET-THOEN, *Céramique belge*, type 7, uit een 1e eeuws graf). De vorm is een imitatie van de 1e eeuwse *Terra-Sigillata* kom DRAG. 24/25, welke eveneens voorkomt in *poterie de Blicquy* (DE LAET, *Poterie de Blicquy*, type XI) en *poterie savonneuse* (DE LAET, *Poterie savonneuse*, type IX).

2 wandscherven : 50 W 2 in techniek a, 50 W 14 b (diam. kraag 19 cm) in techniek b.

Type HOLWERDA, *Belgische Waar*, 86 (nrs. 1270-1277), midden 1^e-2^e eeuw.
Randscherf (diam. 19 cm) in techniek a : 50 W 10 1.

4. Kom met eenvoudige ronde lip (fig. 11, 14).

Randscherf in techniek b, met boogvormige kamversiering op de wand : 50 W 2.

III. GEVERNIST AARDEWERK

1. Geverniste bekera, meestal met zandbestrooiing (fig. 11, 15 & 16).

De bloeiperiode ligt volgens VAN DE WEERD, p. 253, tussen 150 en 250 ; de bekera met zandbestrooiing komen in het Rijnland reeds voor vanaf het begin der 2^e eeuw (GOSE 188).

2 randscherven van bekera met geprofileerde rand : 50 W 2 (fig. 11, 15) (met zandbestrooiing), 50 16 z (fig. 11, 16).

7 wandscherven : 6 met zandbestrooiing : 50 W 2, 50 W 12 n', 50 W 13 p,

50 W 15 a, 50 W 16, 50 W 16 y; 1 met gearceerde rolstempelversiering, mogelijk van een castorbeker: 50 W 14 c.

4 bodemscherven (diam. 3,5-4,5 cm) (3 met zandbestrooing) 50 W 2 (2 ×), 50 W 16; 50 W 15.

Techniek: fijne witte, hard gebakken klei met matte zwarte, soms roodbruine (50 W 15) deklaag. De meeste scherven vertonen zandbestrooing op de buitenwand en de bodem.

2. Borden in Pompejaans rood aardewerk.

Algemene datering: vanaf begin 1^e tot 1^e helft 4e eeuw (GOSE 243-251).

Randfragment van een bord met horizontale rand (diam. ?): 50 W 15 (STUART, type 15 = BRUNSTING, type 23, p. 87, 1e helft 1e eeuw - ca. 100; GOSE 252, einde 1e eeuw).

6 bodemscherven (diam. 10-16 cm): (a) met goed gemarkeerd voetje, wellicht DE LAET-THOEN, *Rouge-pompéien*, type 5 (ontbreekt in het Rijnland, vergelijkingsmateriaal in Westelijk België vanaf de Flaviërs - begin 3e eeuw): 50 W 2, 50 W 9 d-h, 50 W 12 k', 50 W 13 p; (b) andere vorm: 50 W 12 k', 50 W 11 i.

Techniek: witbeige klei, witgrijs in de kern met helrode-donkerbruinrode verflaag op de binnenwand; randscherf 50 W 15 is geheel beschilderd; 50 W 11 i bezit een grauwe kern.

3. Zeepwaar (*poterie savonneuse*) (fig. 11, 17 & 18).

Algemene datering: ca. 70-180 en misschien zelfs tot het begin der 3^e eeuw (DE LAET, *poterie savonneuse*, pp. 20-23).

2 randfragmenten van borden: 50 W 14 b (fig. 11, 17), imitatie van de vorm HOLWERDA, *Belgische Waar*, 81 en daarom wel te rekenen tot het type: DE LAET, *Poterie savonneuse*, VI; 50 W 16 (fig. 11, 18), DE LAET, *Poterie savonneuse*, type VI, 1 of 2 (imitatie van HOLWERDA, *Belgische Waar* 81f.).

Bodemscherf van een kruik (diam. 8 cm): 50 W 14 b.

Techniek: zeepwaar, doch de harder gebakken variante; randfragment 50 W 16 en kruikfragment 50 W 14 b zijn in fijne witbeige klei, 50 W 14 b (fig. 11, 17) in fijne roodbeige klei met sporen van rode verflaag op de binnenwand.

Enkele hals- en randscherven van kruiken met ingesnoerde lip (zie *infra*) sluiten naar de techniek van de klei dicht aan bij de *poterie savonneuse*.

IV. GEWOON AARDEWERK

1. Bekers (fig. 11, 19-21; fig. 12, 1-5).

Vorm HOLWERDA, *Belgische Waar*, type 26 b (nrs. 242-248, in *Terra Nigra*), midden 1^e eeuw en later.

7 fragmenten van zelfde exemplaar, in tekening gedeeltelijk herstelbaar (diam. rand 10 cm, diam. bodem 5 cm), met onleesbaar stempel onderaan op de bodem: 50 W 15 a' (fig. 11, 19).

3 randscherven (diam. 12-18 cm): 50 W 9 c, 50 W 14 b, 50 W 15 a'.

Vorm HOLWERDA, *Belgische Waar*, type 27 c (nrs. 285-345, in *Terra Nigra*), midden 1^e eeuw - ca. 70; Gose 326, Claudisch tot vroeg-Flavisch.

1 randscherf: 50 W 17 (fig. 11, 20).

4 scherven van een beker (diam. bodem 5 cm), wellicht vorm HOLWERDA, *Belgische Waar*, type 11 d (nr. 57, in *Terra Rubra*): 50 W 4 (fig. 11, 21).

Randscherf en bodemscherf in tekening gedeeltelijk herstelbaar (diam. rand 8,5 cm, diam. bodem 3,5 cm): 50 W 8 b (fig. 12, 1).

Wand- en bodemscherf (diam. bodem 3 cm): 50 W 2 (fig. 12, 2).

13 randscherven (diam. 7-12 cm): 50 W 2 (5 ×), 50 W 4 B, 50 W 13 j, 50 W 14 b (2 ×), 50 W 14 e, 50 W 15, 50 W 15 A'', 50 W 15 a, met zeer verschillende randprofielen: trechtervormige halsopening (50 W 2: fig. 12, 3), afgeronde lip (50 W 15 a': fig. 12, 4) en schuin uitstaande rand (50 W 14 b: fig. 12, 5).

4 bodems en bodemscherven (diam. 5-7 cm) van bekens met holle voet en goed afgetekende voet of standring: 50 W 2, 50 W 9 c, 50 W 11 E, 50 W 14 e.

Techniek: doorgaans lokale materie, al naar gelang de bakking beige tot blauwgrijs; de wand is bijna steeds gesmoord en soms geglad; 50 W 15 a' (fig. 11, 19) is vervaardigd in beige klei, grijs in de kern en plaatselijk verbrand, sporen van bruine verflaag op de wand?; 50 W 2 (fig. 12, 2) is in blauwgrijze fijne en zeer hard gebakken klei, bezit een gladde wand en gepolijste strepen op de schouder, importwaar.

2. Kookpotten met naar buiten omgebogen rand (fig. 12, 6-13; fig. 13, 1-7). STUART, type 201; BRUNSTING type 1, pp. 141-142; Gose 530 (*Oberaden*: 15-8 voor Chr.) — 539 (2^e helft 3^e eeuw). Naar de randen kunnen volgende ondertypes worden onderscheiden welke in grote lijnen overeenkomen met bepaalde technieken¹¹.

¹¹ De typologische indeling der kookpotten volgt waar mogelijk de vormtypes van H. THOEN, *Waasmunster-Pontrave*, pp. 44-52. Vooral de indeling der « kookpotten met naar buiten omgebogen rand » laat zich zeer goed toepassen op het hiernavolgende materiaal.

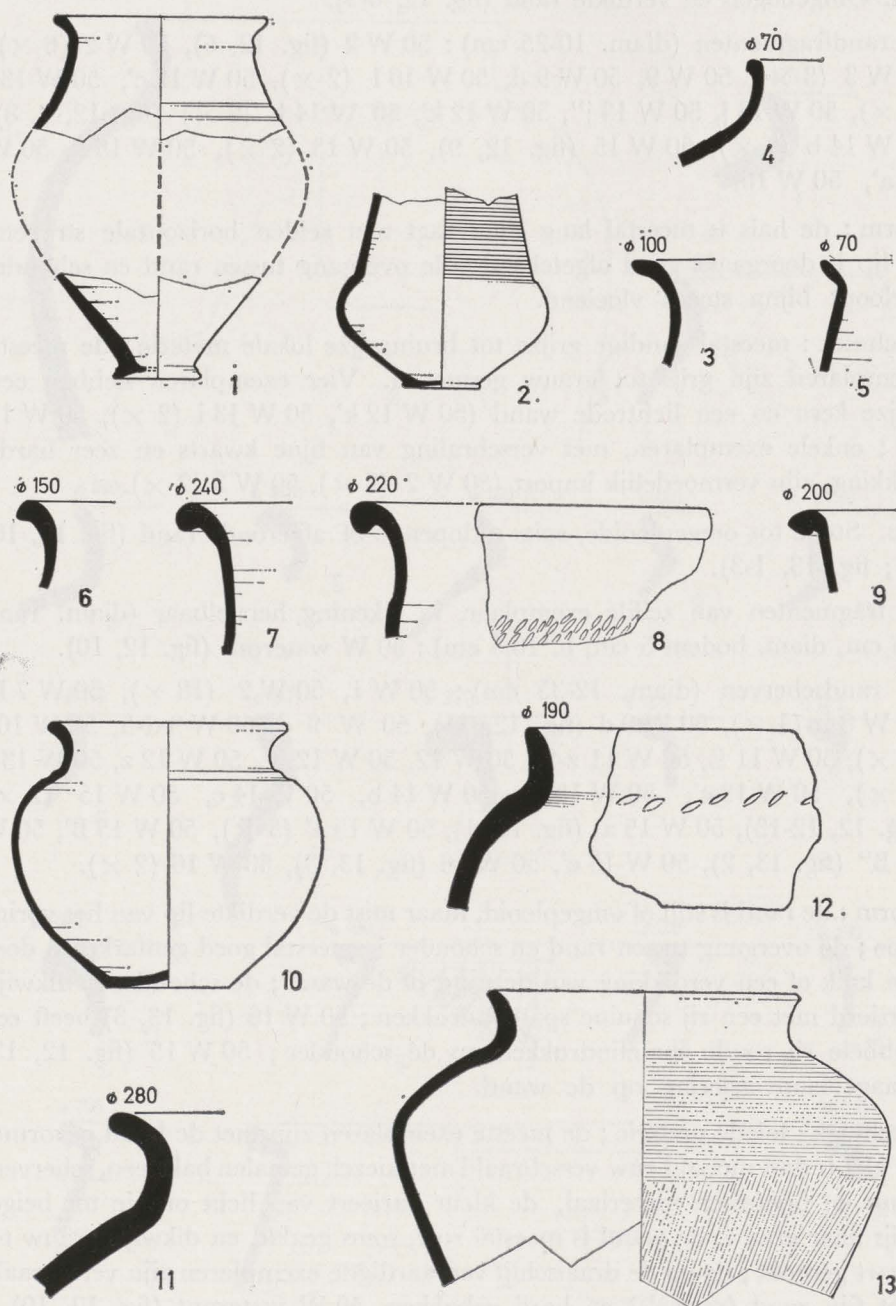

FIG. 12. — Gewoon aardewerk — Céramique ordinaire, S. 1/3.

2 a. Omgebogen en verdikte rand (fig. 12, 6-9).

35 randfragmenten (diam. 10-25 cm) : 50 W 2 (fig. 12, 6), 50 W 2 (6 ×), 50 W 3 (3 ×), 50 W 9, 50 W 9 d, 50 W 10 i (2 ×), 50 W 13 c', 50 W 13 i (2 ×), 50 W 13 j, 50 W 13 j'', 50 W 12 k', 50 W 14 b (2 ×) (fig. 12, 7, 8), 50 W 14 b (7 ×), 50 W 15 (fig. 12, 9), 50 W 15 (2 ×), 50 W 15 a, 50 W 15 a', 50 W 16.

Vorm : de hals is meestal lang en draagt niet zelden horizontale strepen ; de lip is doorgaans goed afgetekend ; de overgang tussen rand en schouder verloopt bijna steeds vloeiend.

Techniek : meestal zandige grijze tot bruigrijze lokale materie ; de meeste exemplaren zijn grijs tot grijs gesmoord. Vier exemplaren hebben een grijze kern en een lichtrode wand (50 W 12 k', 50 W 13 i (2 ×), 50 W 13 j'') ; enkele exemplaren, met verschralling van fijne kwarts en zeer harde bakking, zijn vermoedelijk import (50 W 2 (3 ×), 50 W 3 (2 ×)).

2 b. Steile tot omgeplooid, spits uitlopende of afgeronde rand (fig. 12, 10-13 ; fig. 13, 1-3).

13 fragmenten van zelfde exemplaar, in tekening herstelbaar (diam. rand 9,5 cm, diam. bodem 5 cm, h. 10,5 cm) : 50 W waterput (fig. 12, 10).

55 randscherven (diam. 12-35 cm) : 50 W 1, 50 W 2 (18 ×), 50 W 7 L, 50 W 8 b (4 ×), 50 W 9 d (fig. 12, 11), 50 W 9 d, 50 W 9 d-h, 50 W 10 i (5 ×), 50 W 11 E, 50 W 11 z-2, 50 W 12, 50 W 12 d', 50 W 12 z, 50 W 13 c (2 ×), 50 W 13 c', 50 W 13 K, 50 W 14 b, 50 W 14 c, 50 W 15 (2 ×) (fig. 12, 12-13), 50 W 15 a' (fig. 13, 1), 50 W 15 a' (3 ×), 50 W 15 B', 50 W 15 B'' (fig. 13, 2), 50 W 15 c', 50 W 16 (fig. 13, 3), 50 W 16 (2 ×).

Vorm : de rand is stijl of omgeplooid, maar mist de verdikte lip van het vorige type ; de overgang tussen rand en schouder is meestal goed gemarkeerd door een knik of een verdikking van de rand of de wand ; de schouder is dikwijls versierd met een rij schuine spatelindrukken ; 50 W 16 (fig. 13, 3) heeft een dubbele rij ronde spatelindrukken op de schouder ; 50 W 15 (fig. 12, 13) draagt kamversiering op de wand.

Techniek : lokale materie ; de meeste exemplaren zijn met de hand gevormd, de klei is dan meestal ruw verschaald met kiezel, gemalen baksteen, schervengruis en organisch materiaal, de kleur varieert van licht oranje tot beige-grijs naar grijs, de wand is meestal ruw, soms geglad en dikwijls grijs tot zwart gerookt ; de op de draaischijf vervaardigde exemplaren zijn verschaald met fijn zand (micca's) en hard gebakken, 50 W waterput (fig. 12, 10) is zwart gesmoord.

2 c. Omgeplooid tot licht geknikte rand (fig. 13, 4-7).

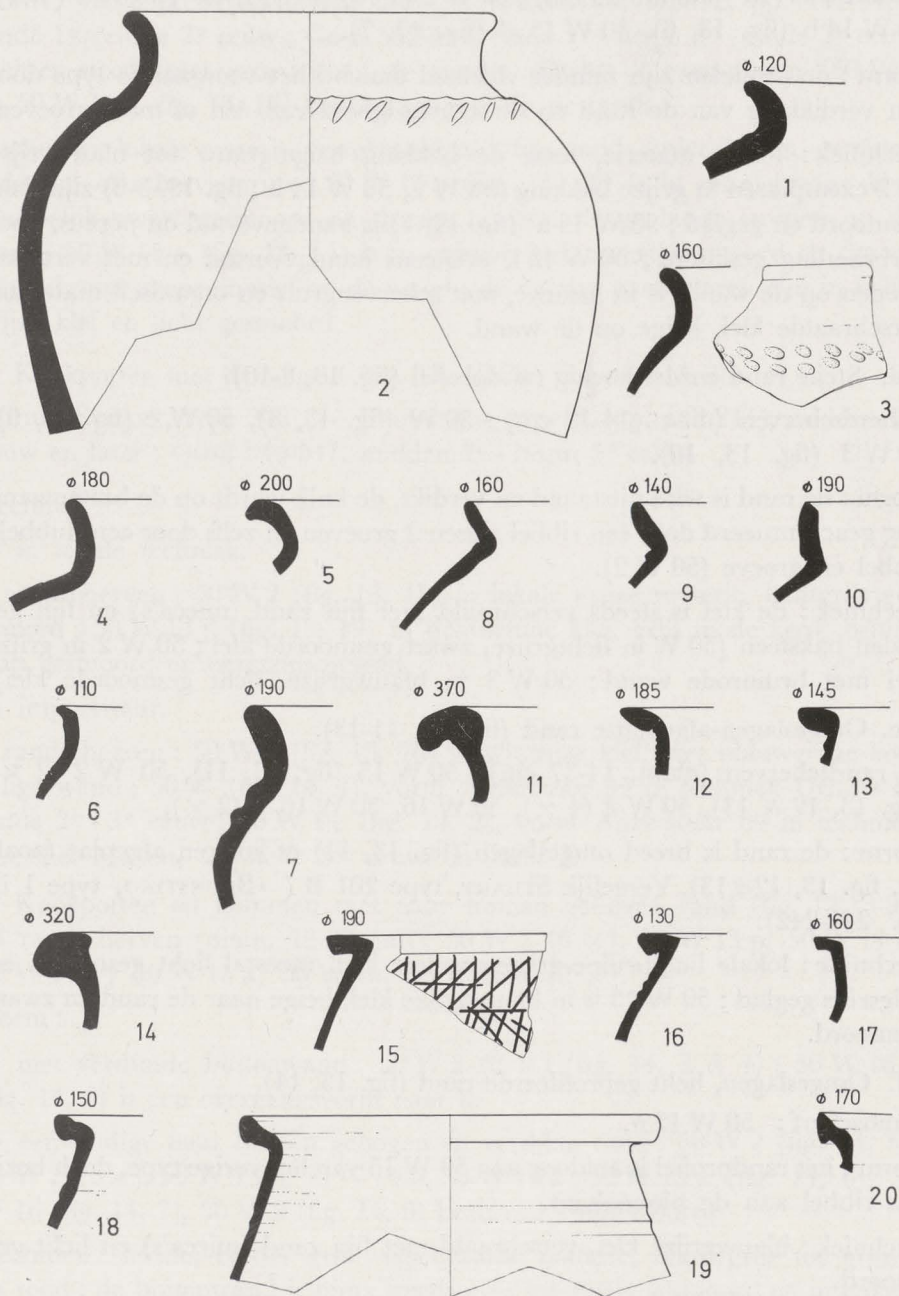

FIG. 13. — Gewoon aardewerk — Céramique ordinaire. S. 1/3.

8 randscherven (diam. 9-25 cm) ; 50 W 2 (2 ×) (fig. 13, 4-5), 50 W 2 (3 ×), 50 W 14 b (fig. 13, 6), 50 W 15 a' (fig. 13, 7).

Vorm : de profielen zijn minder vloeiend dan bij het voorgaande type door een verdikking van de rand en de aanwezigheid van één of meer groeven.

Techniek : lokale materie, naar de bakking beige-grauw tot blauwgrijs ; de 2 exemplaren in grijze bakking (50 W 2, 50 W 14 b ; fig. 13, 5-6) zijn licht besmoord en geglad ; 50 W 15 a' (fig. 13, 7) is handgevormd en poreus, door verbranding gesinterd ; 50 W 10 l, eveneens handgevormd en met verticale strepen op de wand, is in grauwe, met schervengruis en organisch materiaal verschaalde klei, beige op de wand.

2 d. Steile rand en driehoekig randprofiel (fig. 13, 8-10).

3 randscherven (diam. 14-19 cm) : 50 W (fig. 13, 8), 50 W 2 (fig. 13, 9), 50 W 3 (fig. 13, 10).

Vorm : de rand is wijd uitstaand en verdikt, de knik wordt op de buitenwand nog geaccentueerd door een ribbel tussen 2 groeven en zelfs door een dubbele ribbel en groeve (50 W 2).

Techniek : de klei is steeds verschaald met fijn zand (micca's) en fijn gemalen baksteen (50 W in lichtgrijze, zwart gesmoorde klei ; 50 W 2 in grijze klei met bruinrode wand ; 50 W 3 in blauwgrijze, licht gesmoorde klei).

2 e. Omgeslagen-afgeplatte rand (fig. 13, 11-13).

10 randscherven (diam. 14-37 cm) : 50 W 15 (fig. 13, 11), 50 W 2 (2 ×) (fig. 13, 12 & 13), 50 W 2 (4 ×), 50 W 16, 50 W 16 y (2 ×).

Vorm : de rand is breed omgeslagen (fig. 13, 11) of kort en afgeplat (zoals bv. fig. 13, 12 & 13). Vergelijk STUART, type 201 B (=BRUNTING, type 1 b, pp. 241-242).

Techniek : lokale lichtbruine-grijze zandige klei, meestal licht gesmoord en enigszins geglad ; 50 W 15 is in blauwgrijze klei, beige naar de rand en zwart gesmoord.

2 f. Omgeslagen, licht geprofileerde rand (fig. 13, 14).

Randscherf : 50 W 12 n.

Vorm : het randprofiel is analoog aan 50 W 15 van het vorige type, doch bezit een ribbel aan de binnenkant.

Techniek : blauwgrijze klei, verschaald met fijn zand (micca's) en licht gesmoord.

3. Kookpotten met horizontale rand (fig. 13, 15-17).

7 randscherven (diam. 13-23 cm) : 50 W 2 (4 ×), 50 W 15 a (2 ×) (fig. 13, 15 & 16), 50 W 16 d (fig. 13, 17).

Vorm : vergelijk STUART, type 202 (= BRUNSTING, type 2, pp. 142-143), einde 1^e - einde 2^e eeuw ; GOSE 552-554, einde 1^e - begin 2^e - einde 2^e eeuw (echter steeds met groeven op de rand). Slechts 2 exemplaren (50 W 2 en 50 W 15 a, fig. 13, 16) hebben groeven op de rand.

Techniek : lokale materie verschaald met fijn zand (micca's) en gemalen baksteen of schervengruis ; 50 W 15 a (fig. 13, 16) is in oranjebruine klei, plaatselijk zwart gesmoord en draagt horizontale gegladde strepen op de wand, 50 W 15 a (fig. 13, 15) is in grauwe klei, zwart besmoord en draagt een gekruist strepenmotief op de wand ; de overige exemplaren zijn in lichtgrijze klei en licht gesmoord.

4. Kookpotten met dekselgeul (fig. 13, 18-20 ; fig. 14, 1 & 2).

Vorm : STUART, type 203 (= BRUNSTING, type 3, pp. 143-244), midden 2^e eeuw en later ; GOSE 540-547, midden 2^e - begin 5^e eeuw.

Techniek :

a) in lokale techniek.

2 randscherven : 50 W 2 (fig. 13, 18) in lokale grijze materie, lichtgrijs gesmoord ; 50 W 13 j' (fig. 13, 19) in lichtbruine klei, grijs in de kern, bruin-grijs gesmoord en enigszins geglad.

b) importwaar.

3 randscherven : 50 W 3 (fig. 13, 20) in witgrijze klei, met blauwgrijze korrelige wand ; 50 W (fig. 14, 1), vorm *Niederbieber* 89 in techniek Urmitz B, einde 2^e - 3^e eeuw ; 50 W 4 c (fig. 14, 2), vorm *Niederbieber* 89 in techniek Speicher-Mayen, 2^e helft 3^e eeuw en later¹².

5. Kookpotten en kommen met naar binnen gebogen rand (fig. 14, 3-9). 13 randscherven (diam. 12-26 cm) : 50 W 2 (6 ×), 50 W 13 p, 50 W 14 b, 50 W 14 k', 50 W 15 a, 50 W 16, 50 W 16 d (2 ×).

Vorm :

a) met verdunde buitenwand : 50 W 2 (2 ×) (fig. 14, 3 & 4) ; 50 W 16 d (fig. 14, 8) is een overgangsvorm naar b.

b) eenvoudige naar binnen gebogen en verdikte rand : 50 W 2 (fig. 14, 5), 50 W 2 (3 ×), 50 W 13 p, 50 W 14 b, 50 W 14 k', 50 W 15 a (fig. 14, 6), 50 W 16 (fig. 14, 7), 50 W 2 (fig. 14, 9) bezit een knobbeloortje.

Techniek : lokale, eerder grof verschaalde materie, blauwgrijs tot grijs tot rood ; de buitenwand is bijna steeds grijs tot zwart gesmoord en in enkele

¹² Voor de techniek van de Eifelwaar, zie : O. STAMM, *Spätrömische und frühmittelalterliche Keramik*, pp. 91-92, 101-102.

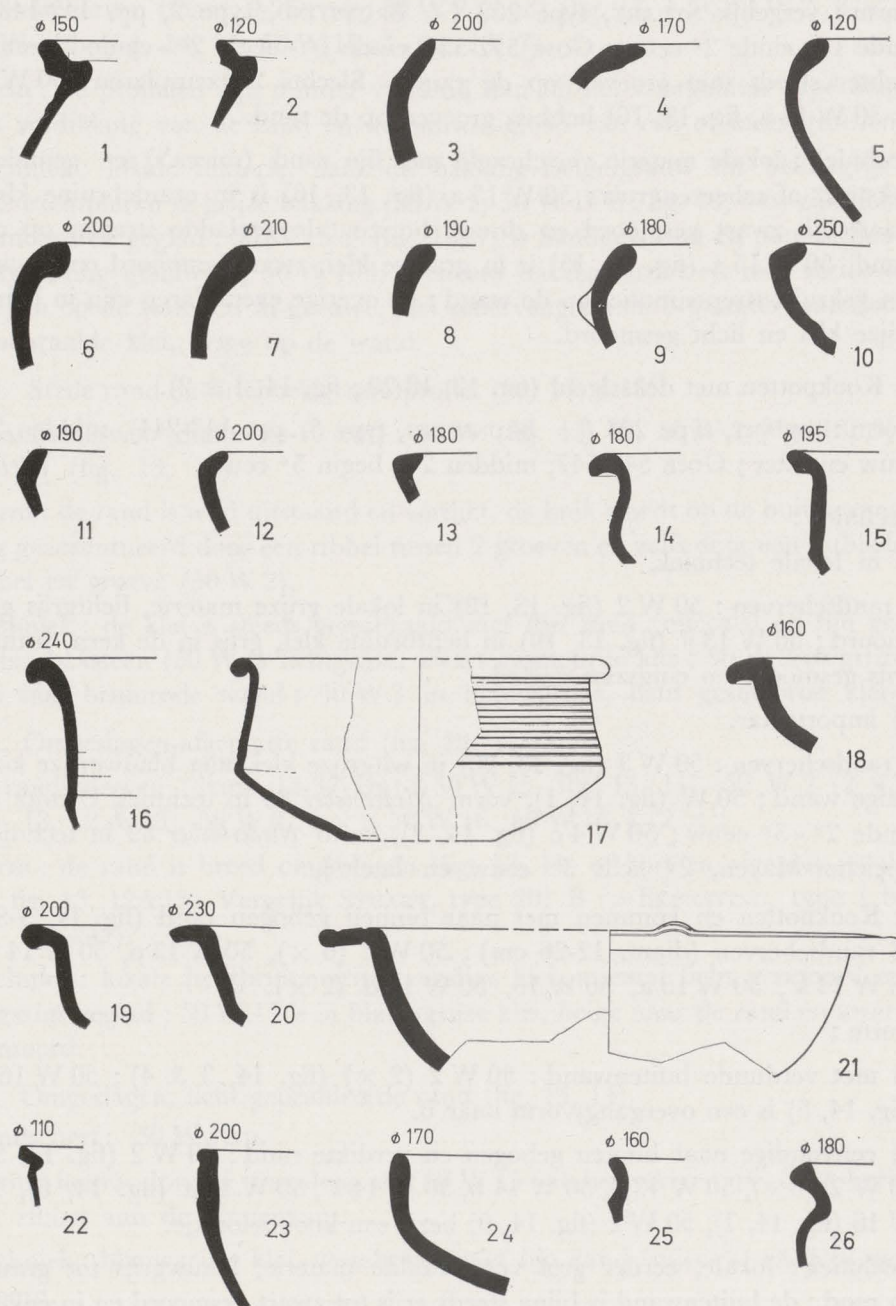

FIG. 14. — Gewoon aardewerk — Céramique ordinaire. S. 1/3.

gevallen geglad ; 50 W 15 a (fig. 14, 6) is lichtgrijs in de kern en oranje op de wand.

6. Kommen met naar binnen geknikte, aan de binnenkant verdikte rand (fig. 14, 10-13).

7 randscherven (diam. 17-25 cm) : 50 W 2 (3 ×) (fig. 14, 10-12), 50 W 8 b (fig. 14, 13), 50 W 15, 50 W 16.

Vorm : STUART, type 211 (= BRUNSTING, type 9, pp. 148-149), hoofdzakelijk 2^e - 4^e eeuw ; GOSE 484, midden 2^e eeuw — GOSE 493, laatste kwart 4^e eeuw ; *Niederbieber* 104 — *Alzei* 28.

Techniek : zandige, lokale materie, licht gesmoord en soms geglad.

7. Kommen met omgeslagen en verdikte rand (fig. 14, 14-17).

Dertigtal fragmenten van zelfde exemplaar, in tekening herstelbaar (diam. rand 15 cm, diam. bodem 6 cm, h. 7 cm) : 50 W 14 c (fig. 14, 17).

3 randscherven : 50 W 1 (fig. 14, 14), 50 W 13 p (fig. 14, 15), 50 W 14 b (fig. 14, 16).

Vorm : de rand is omgeslagen en verdikt, de wand zwenkt tamelijk vlug naar binnen in, hetzij met een knik (50 W 13 p, 50 W 14 b, 50 W 14 e), hetzij met een curve (50 W 1) ; de schouder draagt steeds een versiering van horizontale strepen.

Techniek : 50 W 13 p en 50 W 14 e zijn lokaal fabrikaat uit grijze klei met een rijke verschraling van fijn zand en deeltjes gemalen baksteen, de wand is tamelijk ruw en lichtbruin ; 50 W 14 b in lichtblauwgrijze klei met verschraling van fijn kwartszand is mogelijk import ; 50 W 1 in lichtgrijze klei met fijne kwartsverschraling, korrelige wand en zeer harde bakking is import.

8. Kommen met platte tot horizontale rand (fig. 14, 18-21).

5 randscherven (diam. 20-23 cm) : 50 W 2 (fig. 14, 18), 50 W 15 (fig. 14, 19), 50 W 16 (fig. 14, 20), 50 W 16, 50 W 16 y.

2 rand- en wandfragmenten van zelfde exemplaar, in tekening gedeeltelijk herstelbaar (diam. rand 23 cm) : 50 W 15 a' (fig. 14, 21).

Vorm : de rand is horizontaal en bovenaan afgeplat ; 50 W 15 a' (fig. 14, 21) heeft 2 groeven en een lichte verhevenheid boven op de rand ; samen met een tweede, niet bewaarde ribbel, vormde deze laatste waarschijnlijk een geul.

Techniek : lokale, hoofdzakelijk met fijn zand verschraalde lichtgrijze klei, lichtjes gesmoord ; 50 W 2 (fig. 14, 18) is eerder grover van structuur en draagt kamversiering op de zwart gesmoorde wand.

9. Kommen met steile tot schuine, soms geprofileerde rand (fig. 14, 22-26).

5 randscherven : 50 W 10 l (2 ×) (fig. 14, 22-23), 50 W 13 i (fig. 14, 24), 50 W 14 E (fig. 14, 25), 50 W 16 d (fig. 14, 26).

Vorm : loopt zeer uiteen, van een eenvoudige steile (50 W 10 l, 50 W 13 i, fig. 14, 23 & 24) tot een schuine geprofileerde rand (50 W 10 l, fig. 14, 22).

Techniek : lokale materie doch met uiteenlopende techniek, 50 W 10 l (fig. 14, 23) is in grove grauwe klei met zwart gerookte wand, 50 W 13 i is in tamelijk fijne grijze klei met verschralling van gemalen baksteen, 50 W 14 e is in rode klei, grijs in de kern met een rijke verschralling van fijn zand (mica's) en gemalen baksteen, 50 W 16 d en 50 W 10 l (fig. 14, 22) bezitten een analoge techniek in grijze klei.

10. Kom met dekselgeul (fig. 15, 1).

Rand- en wandscherf met knobbelvormig oortje, wellicht handgevormd.

Vorm : GOSE 505-507, midden 2^e - 2^e helft 3^e eeuw.

Techniek : lokale grijze klei met een rijke verschralling van gemalen baksteen ; enigszins gesmoorde en geëffende wand.

11. Borden met niet geprofileerde rand (fig. 15, 2-7).

Tiental fragmenten in tekening herstelbaar (diam. rand 26 cm, diam. bodem 7,5 cm, h. 4,5 cm) met radstempelversiering op de bodem : 50 W 12 k l (fig. 15, 7).

11 randscherven (diam. 14-27 cm) : 50 W 2 (fig. 15, 2), 50 W 2, 50 W 9 D (fig. 15, 3), 50 W 10, 50 W 10 l, 50 W 13, 50 W 13 j, 50 W 14 b (2 ×) (fig. 15, 4 & 5), 50 W 15 a (fig. 15, 6), 50 W 15 a.

Vorm : STUART, type 218 ; BRUNSTING, type 22, pp. 155-156. De schuin verlopende rand is soms naar binnen gebogen en verdikt (50 W 9 D, fig. 15, 3) ; 50 W 14 b (fig. 15, 4) bezit een standring en draagt kamversiering op de wand ; 50 W 15 a (fig. 15, 6) heeft een groeve op de buitenwand.

Techniek : lokale, doorgaans tamelijk grove materie, handgevormd en grauw tot zwart gerookt ; 50 W 2 (fig. 15, 2) en 50 W 14 b (fig. 15, 5) zijn in tamelijk fijne zandige grijsbruine klei, licht grijs gesmoord en met geëffende wand ; 50 W 15 a (fig. 15, 6) is Eifelimport in techniek Urmitz B, einde 2^e en 3^e eeuw.

12. Borden met geprofileerde rand (fig. 15, 8-13).

6 randscherven : 50 W 9 d (fig. 15, 8), 50 W 12 n'' (fig. 15, 9), 50 W 13 a (fig. 15, 10), 50 W 14 c (2 ×) (fig. 15, 11 & 12), 50 W 14 e (fig. 15, 13).

Vorm : STUART, type 216 ; BRUNSTING, type 21, pp. 154-155 ; de rand is steeds aan de buitenzijde verdikt, 50 W 13 a evenwel aan de binnenzijde.

Techniek :

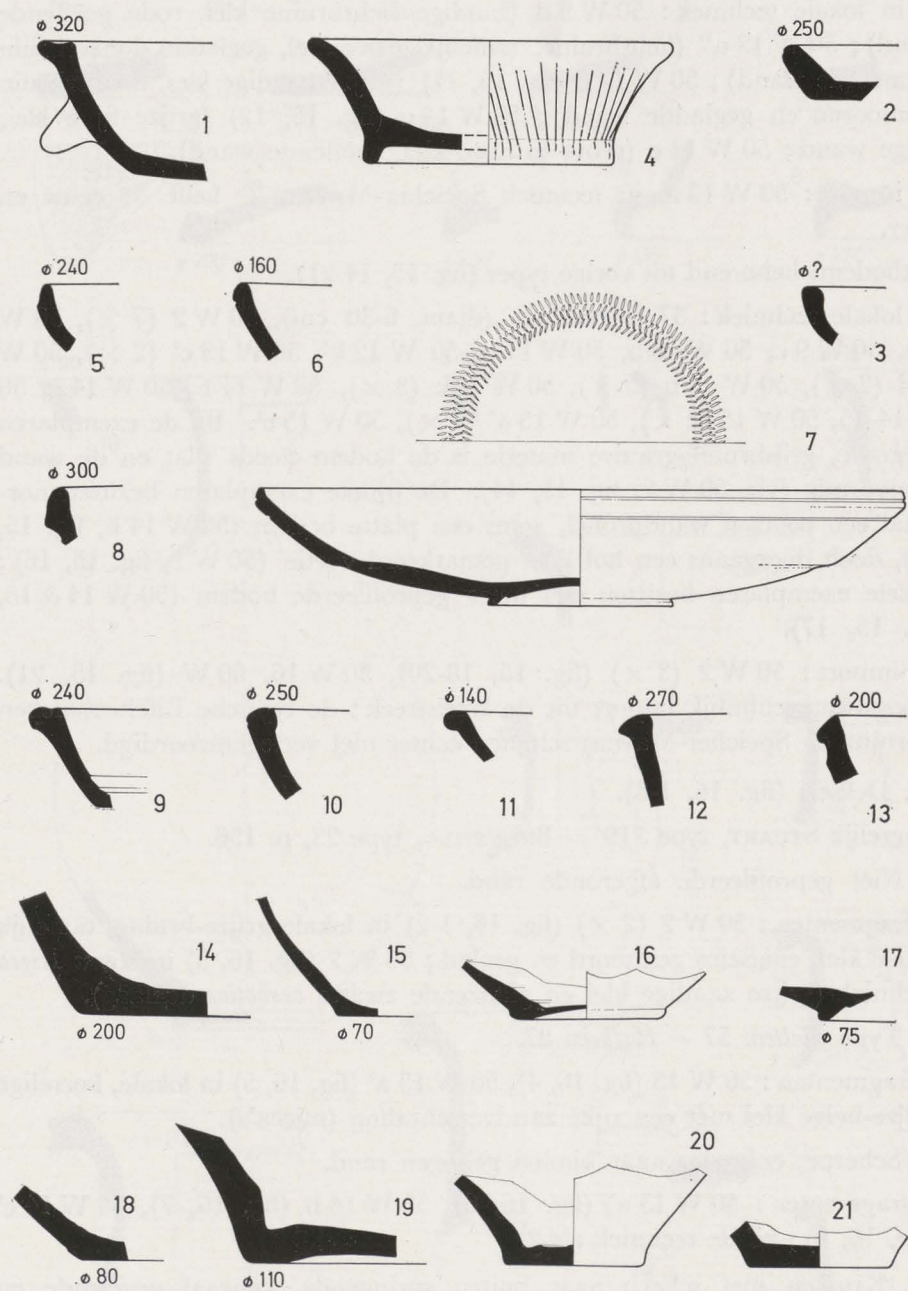

FIG. 15. — Gewoon aardewerk — Céramique ordinaire. S. 1/3.

a) in lokale techniek : 50 W 9 d (zandige lichtbruine klei, rode geëffende wand) ; 50 W 12 n'' (lichtbruine, tamelijk grove klei, gegladde donkerbruin gesmoorde wand) ; 50 W 14 c (fig. 15, 11) (grijze zandige klei, donkerbruin gesmoorde en gegladde wand) ; 50 W 14 c (fig. 15, 12) (grijze fijne klei, beige wand) ; 50 W 14 e (grove grauwe klei, geëffende wand).

b) import : 50 W 13 a, in techniek Speicher-Mayen, 2^e helft 3^e eeuw en later.

Potbodems behorend tot vorige types (fig. 15, 14-21).

a) lokale techniek : 37 fragmenten (diam. 6-30 cm), 50 W 2 (7 ×), 50 W 8 b, 50 W 9 c, 50 W 10 b, 50 W 11 d, 50 W 12 k', 50 W 13 c' (2 ×), 50 W 13 i (2 ×), 50 W 14 b (5 ×), 50 W 14 c (3 ×), 50 W 14 E, 50 W 14 g, 50 W 14-15, 50 W 15 (2 ×), 50 W 15 a' (7 ×), 50 W 15 c'. Bij de exemplaren in grove, grijsbruine-grauwe materie is de bodem steeds plat en de wand komvormig (vb. 50 W 2, fig. 15, 14). De fijnere exemplaren bezitten normaal een concaaf wandprofiel, soms een platte bodem (50 W 14 b, fig. 15, 15), doch doorgaans een hol licht gemarkeerd voetje (50 W 2, fig. 15, 16) ; enkele exemplaren bezitten een meer geprofileerde bodem (50 W 14 & 15, fig. 15, 17).

b) import : 50 W 2 (3 ×) (fig. 15, 18-20), 50 W 16, 50 W (fig. 15, 21). Hoogstwaarschijnlijk import uit de Eifelstreek ; de typische Eifeltechnieken (Urmitz en Speicher-Mayen) schijnen echter niet vertegenwoordigd.

13. Dekfels (fig. 16, 1-8).

Vergelijk STUART, type 219 = BRUNSTING, type 23, p. 156.

1. Niet geprofileerde afgeronde rand.

3 fragmenten : 50 W 2 (2 ×) (fig. 16, 1-2) in lokale grijze-bruine, tamelijk grove klei, enigszins gesmoord en geglad ; 50 W 2 (fig. 16, 3) in *Terra Nigra* techniek (grijze zandige klei en glanzende zwarte *barbotine* deklaag).

2. Type *Haltern* 57 — *Hofheim* 87.

2 fragmenten : 50 W 15 (fig. 16, 4), 50 W 15 a' (fig. 16, 5) in lokale, korrelige grijze-beige klei met een rijke zandvershraling (*micca's*).

3. Scherpe, enigszins naar binnen gebogen rand.

3 fragmenten : 50 W 15 a' (fig. 16, 6), 58 W 14 b (fig. 16, 7), 50 W 14 c' (fig. 16, 8) ; zelfde techniek als 2.

14. Kruiken met scherp naar buiten springende, concaaf gevormde en meestal ondersneden lip (fig. 16, 9-13).

Hals en bodemfragment (diam. rand 6 cm, diam. bodem 6,5 cm), wellicht behorend tot het type STUART 109 A, gedateerd 105-125/150 : 50 W (fig. 16, 9).

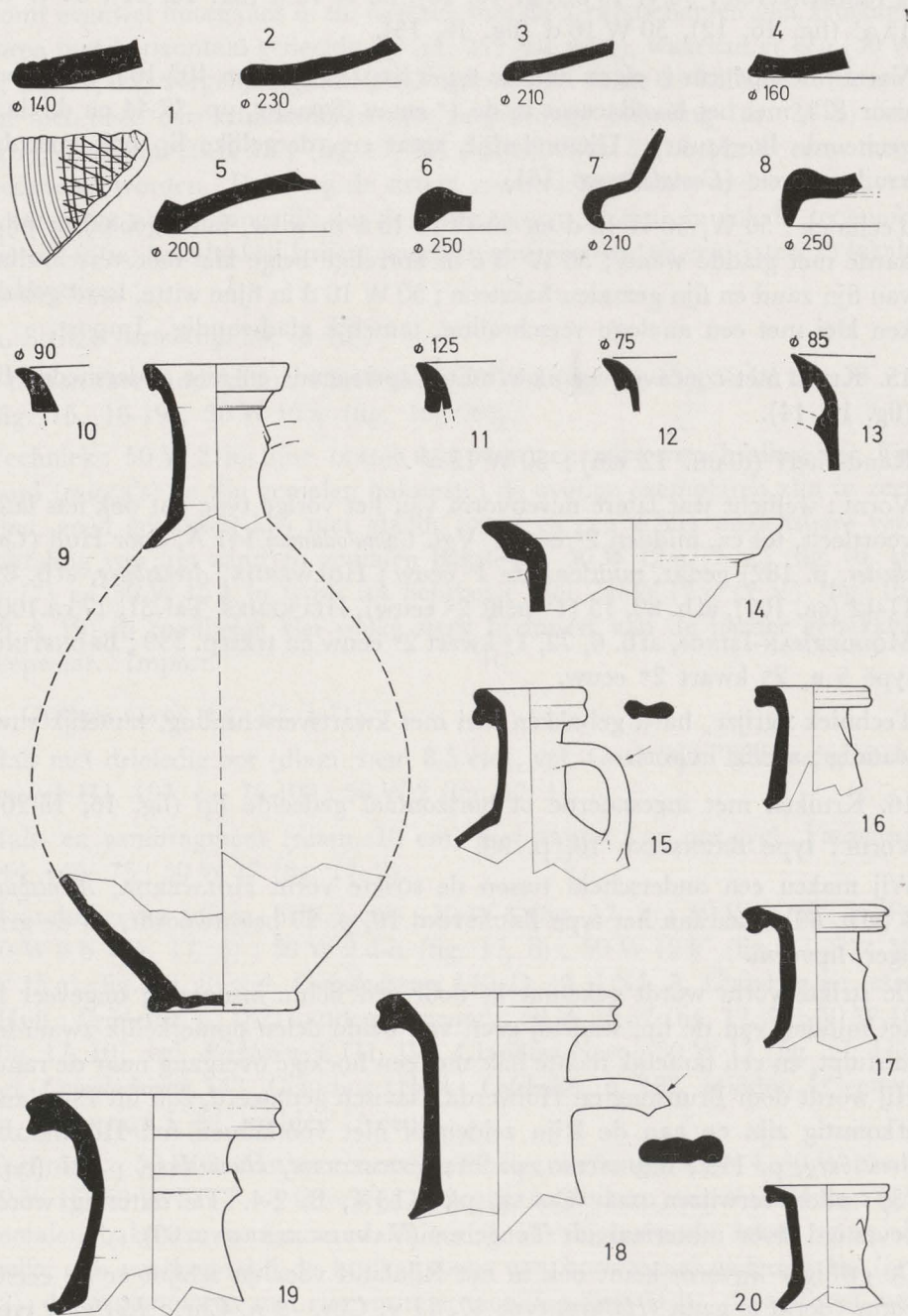

FIG. 16. — Gewoon aardewerk — Céramique ordinaire
(1-8, deksels - couvercles), (9-20, kruiken - cruches). S. 1/3.

4 randscherven : 50 W 13 c (fig. 16, 10), 50 W 13 d (fig. 16, 11), 50 W 15-15 a' (fig. 16, 12), 50 W 16 d (fig. 16, 13).

Vorm : de lipvorm is eigen aan de types STUART, 102 en 105-109, gedateerd voor 125, met het hoofdaccent in de 1^e eeuw (STUART, pp. 37-44 en de daar geciteerde literatuur). Uitzonderlijk komt een dergelijke lip ook voor bij kruikamforen (*Camulodunum* 161).

Techniek : 50 W, 50 W 13 d en 50 W 15-15 a in witte, hard gebakken pijp-aarde met gladde wand ; 50 W 13 c in korrelige beige klei met verschraling van fijn zand en fijn gemalen baksteen ; 50 W 16 d in fijne witte, hard gebakken klei met een analoge verschraling, tamelijk gladwandig. Import.

15. Kruik met concave, ver naar buiten springende en niet ondersneden lip (fig. 16, 14).

Randscherf (diam. 12 cm) : 50 W 15 a''.

Vorm : wellicht wat latere nevenvorm van het vorige type dat ook iets later voortleeft, tot ca. midden 2^e eeuw. Vgl. *Camulodunum* 141 A, door Hull (*Colchester*, p. 182) gedat. midden-late 1^e eeuw ; HOLWERDA, *Arentsburg*, afb. 89, 11-12 (ca. 100), afb. 89, 15 (1^e helft 2^e eeuw), HEUKEMES, Taf. 31, 17, ca. 100 ; MODDERMAN-ISINGS, afb. 6, 72, 1^e kwart 2^e eeuw en tekst p. 339 ; BRUNSTING, type 5 a, 2^e kwart 2^e eeuw.

Techniek : grijze, hard gebakken klei met kwartsverschraling, tamelijk ruw-wandig ; stellig import.

16. Kruiken met ingesnoerde of horizontaal gedeelde lip (fig. 16, 15-20).

Vorm : type BRUNSTING 10, p. 99.

Wij maken een onderscheid tussen de strikte vorm HOLWERDA, *Arentsburg* 3 (afb. 89), waaraan het type BRUNSTING 10, p. 99 beantwoordt, en de grilliger lipvorm.

De strikte vorm wordt gekenmerkt door een lichte insnoering ongeveer in het midden van de lip, waarbij geen van beide delen opmerkelijk zwaarder uitstulpt, en een tamelijk rechte hals met een hoekige overgang naar de rand. Hij wordt door Brunsting en Holwerda Flavisch gedateerd, zou uit Engeland afkomstig zijn en aan de Rijn zelden of niet voorkomen (cf. HOLWERDA, *Arentsburg*, p. 119 ; BRUNSTING, p. 99 ; VERMEULEN, *Hunnerberg*, p. 91 (type 73) ; allen verwijzen naar CURLE, pl. XLIX, B, 2-4. De datering wordt bevestigd door materiaal uit Tongeren (VANVINCKENROYE 69).

De grilliger lipvorm komt ook in het Rijnland voor en schijnt er de eerste vorm vooraf te gaan (*Haltern*, type 47, 11 v. Chr. - 9 n. Chr. ; *Hofheim*, type 50, vgl. vooral afb. 62, 1 en 5, Claudisch ; GOSE 361, Tiberisch ; *Vindonissa* 444, voor 75 ; zie ook : *Camulodunum*, p. 244, tekst bij vorm 143). De techniek

komt evenwel doorgaans o. m. overeen met de 2 randscherven van kruikamforen met horizontaal gedeelde lip (nr. 22) (zie *infra*), waarvan er één (50 W 2, fig. 17, 17) vergelijkingsmateriaal oplevert tot in de 2e helft der 3e eeuw, en met deze der kruikamforen met ringvormige monding (nr. 24 b) (zie *infra*), waarvan 50 W 16 y (fig. 17, 22) wellicht einde 2e - begin 3e eeuw moet gedateerd worden. Daar wij de strikte vorm rangschikken onder de importwaar is het niet onmogelijk dat de grillige vorm (vooral in lokale techniek, zie ook *infra*) hoofdzakelijk dient beschouwd te worden als een (latere ?) lokale nabootsing.

A. Strikte vorm (fig. 16, 15-20).

6 halzen met rand (diam. 4,5-10 cm) : 50 W 2 (fig. 16, 15), 50 W 12 n (4 ×) (fig. 16, 16-19), 50 W 15 a (fig. 16, 20).

Techniek : 50 W 2 in fijne oranje klei met een rijke verschraling van fijn zand (micca's) en fijn gemalen baksteen ; de overige exemplaren zijn in zeer fijne, goed gebakken klei met gladde wand en een schier onzichtbare verschraling van fijn zand en gemalen baksteen : 50 W 12 n (2 ×) (fig. 16, 16 & 17) en 50 W 15 a in witte tot lichtbeige klei, 50 W 12 n (2 ×) (fig. 16, 18 & 19) in roodbeige klei welke sterk herinnert aan de harder gebakken zeepwaar. Import.

B. Grillige vorm (fig. 17, 1-11).

Hals met drieledig oor (diam. rand 8,5 cm), vgl. Gose 361, Tiberisch ; *Richborough* III, 197, ca. 75-100 : 50 W 2 (fig. 17, 1).

Hals- en randfragment (diam. 10 cm) met aanzet van oor, vgl. *Vindonissa* 444, vóór 75 : 50 W 17 (fig. 17, 2).

9 randscherven (diam. 8-10,5 cm) : 50 W 3 (fig. 17, 3) ; 50 W 4 (fig. 17, 4), 50 W 8 b (fig. 17, 5) ; 50 W 9 d-h (fig. 17, 6) ; 50 W 12 k' (fig. 17, 7) ; 50 W 15 a' (fig. 17, 8) vgl. *Camulodunum* 140 D, pl. LXI, 8, Claudius en later (Hull : *Colchester*, p. 182, midden 1^e eeuw) ; 50 W 15 c'' (fig. 17, 9) ; 50 W 16 (fig. 17, 10), vgl. *Richborough* III, 199, Claudius-Nero ; 50 W 17 (fig. 17, 11), vgl. *Camulodunum* 143, Claudius (Hull : *Colchester*, p. 182, midden 1^e eeuw) en *Richborough* I, 67, midden 1^e eeuw.

Techniek : 50 W 2 (met sporen van een beige verflaag), 50 W 4, 50 W 15 a', 50 W 16, 50 W 17 (2 ×) in oranje klei, grijs in de kern, verschraald met fijn gemalen baksteen en fijn zand (micca's), korrelige wand ; lokale techniek welke ook voorkomt bij de kruikamforen met horizontaal gedeelde lip (nr. 22), de kruikamforen met ringvormige monding (nr. 24 b), de amforen met ronde lip (nr. 25) en de amfoor met afgeplatte lip (nr. 26) (zie *infra*) ; 50 W 3 in analoge techniek, grijze klei, bruin naar de rand en overtrokken met een beige verflaag ; 50 W 12 k', 50 W 14 c'' in beige klei met een rijke ver-

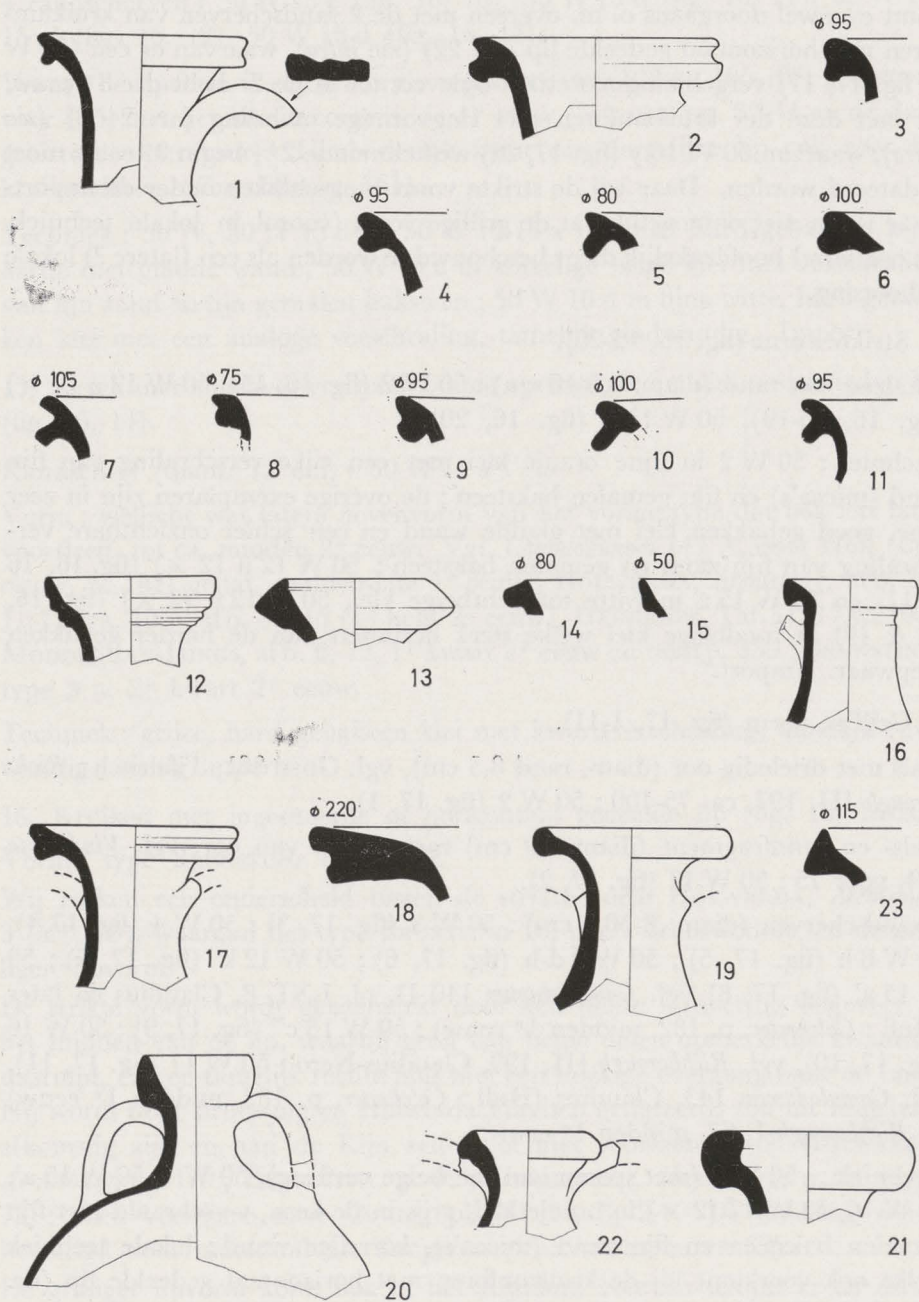

FIG. 17. — Gewoon aardewerk — Céramique ordinaire
 (1-16, kruiken - cruches), (17-22, kruikamforen - cruches à deux anses). S. 1/3.

schraling van fijn zand (micca's) en deeltjes gemalen baksteen, korrelige wand, wellicht lokaal ; 50 W 9 d-h in een analoge techniek, doch minder hard gebakken en lossier van structuur ; 50 W 8 b in fijne witte pijpaaide met fijn gemalen baksteen verschraald, import.

17. Kruik met trapvormig oplopend mondstuk (fig. 17, 12).

Randscherf (diam. 7 cm) : 50 W 15 a.

Vorm : STUART, type 112 (= *Hofheim* 52) = BRUNSTING, type 7, pp. 97-98, gedat. 40-140.

Techniek : orangerode klei, verschraald met deeltjes gemalen baksteen en fijn zand (micca's) ; resten van witbeige deklaag.

18. Kruik met conische lip (fig. 17, 13).

Randscherf (diam. 8 cm) : 50 W 15.

Vorm : STUART 113, ca. 40 - midden 2^e eeuw en wellicht nog later. Zie inderdaad : *Colchester*, fig. 69, 4 (type 149), 175-210 (uit de ovens gevonden in 1933 en 1959).

Techniek : bruinrode klei, verschraald met fijn zand (micca's) en deeltjes gemalen baksteen ; sporen van beige deklaag.

19. Kruik met eenvoudige ronde rand (fig. 17, 14).

Randscherf (diam. 8 cm) : 50 W 16 y, vgl. *Vindonissa* 524, vóór 75.

Techniek : beige tot lichtbruine klei met een rijke verschraling van fijn zand, korrelige wand, zelfde techniek als het kruikfragment met ringvormige lip nr. 21, en de kruikamforen met trechtervormige monding, nr. 24 a, (zie *infra*) ; lokaal.

20. Kruik met bandvormige, licht concave lip (fig. 17, 15).

Randfragment (diam. 5 cm) : 50 W 10 l.

Vorm : de lip is een tussenvorm van VAN DE WEERD, 3 A - 3 B (afb. 51), 1^e - midden 2^e eeuw.

Techniek : fijne witte klei (pijpaarde) met verschraling van fijn zand en deeltjes gemalen baksteen, import.

21. Kruik met ringvormige lip (fig. 17, 16).

Rand- en halsfragment (diam. 5,5 cm) : 50 W 9 k.

Vorm : STUART, type 111 (= BRUNSTING, type 6, pp. 96-97) echter met korte hals en tegen de rand gedrukt oor, einde 2^e - 1^e helft 3^e eeuw (naar de literatuur bij BRUNSTING). Zie evenwel : GOSE 377, 3^e kwart 2^e eeuw ; *Cerfontaine*, graf. XIII, 3, 1^e helft 2^e eeuw ; en vooral met lange hals en losstaand oor :

ROOSENS-VANDERHOEVEN, fig. 2, 4, 1^e kwart 2^e eeuw of wellicht 2^e kwart (zie MODDERMAN-ISINGS, p. 328) ; VANVINCKENROYE 74 a, 1^e helft 2^e eeuw.
Datering : wellicht 1^e helft 2^e eeuw.

Techniek : zelfde techniek als het kruikfragment met eenvoudige ronde rand, nr. 19 (zie *supra*) en de kruikamforen met trechtervormige monding, nr. 24 a (zie *infra*) : lokaal.

22. Kruikamforen met horizontaal gedeelde lip (fig. 17, 17 & 18).

Rand (diam. 8,5 cm) : 50 W 2 (fig. 17, 17) ; vgl. HEUKEMES, Taf. 44, 2 en 7, tweede derde 2^e - eerste derde 3^e eeuw.

Randfragment : 50 W 7 (fig. 17, 18).

Techniek : oranje klei, grijs in de kern, verschaald met fijn zand (micca's) en schervengruis ; lokale techniek (zie ook onder de kruiken met horizontaal gedeelde lip, nr. 16 B) (*supra*).

23. Kruikamforen met vrij lange boven trechtervormige hals (fig. 17, 19).

STUART, type 130 (= BRUNSTING, type 21, pp. 104-105), 1^e - begin 3^e eeuw.

Hals (diam. 8 cm) : 50 W 15 a, in fijne oranjerode klei met verschraling van gemalen baksteen, gladde wand.

24. Kruikamforen met trechtervormige of ringvormige monding (fig. 17, 20-23).

a) Trechtervormige monding : STUART, type 129 A, einde 1^e - begin 2^e eeuw (ca. 70-105).

Hals- en schouderfragment (diam. 5 cm) : 50 W.

Randscherf (diam. 8,5 cm) : 50 W 12 d'.

Vorm : 50 W (fig. 17, 20), met korte hals en tegen de lip geplaatste, ongelede oortjes zou later zijn, einde 2^e - tenminste begin 3^e eeuw (cf. STUART, p. 53 met verwijzing naar BRUNSTING, type 20, p. 104 en GOSE 406) ; vgl. inderdaad : HOLWERDA, *Arentsburg*, 60-61 (afb. 90), laat 2^e eeuw of iets later ; *Colchester*, fig. 69, 15, 175-210 (uit oven 21), VANVINCKENROYE 79, einde 2^e - begin 3^e eeuw.

50 W 12 d' (fig. 17, 21) is onder de normale vorm van STUART te rangschikken, doch ook hier moet de datering ruimer worden genomen : vgl. *Vindonissa* 582, midden 1^e eeuw en *Colchester*, fig. 70, 16, 175-210 (uit de ovens gevonden in 1933 en 1959).

Techniek : zelfde techniek als het kruikfragment met eenvoudige ronde rand, nr. 19 en het kruikfragment met ringvormige lip, nr. 21 (zie *supra*), lokaal.

b) Ringvormige monding : STUART, type 129 B, einde 1^e - begin 2^e eeuw (ca. 70-105).

Hals met rand (diam. 6 cm) : 50 W 16 y.

Randfragment : 50 W 12.

Vorm : 58 W 16 y (fig. 17, 22) met korte hals en tegen de lip geplaatste oortjes zou later zijn, einde 2^e - tenminste begin 3^e eeuw (cf. STUART, p. 53) ; zie inderdaad reeds : HOLWERDA, *Arentsburg* 64 (afb. 90), waarschijnlijk 2^e eeuw en *Niederbieber*, type 68, (190-260). 50 W 12 (fig. 17, 23) komt eveneens nog later voor : *Colchester*, fig. 70, 19 en 21, (ca. 175-210), uit de ovens gevonden in 1933 en 1959.

Techniek : oranje klei, grijs in de kern, verschaald met fijn zand en schervengruis ; 50 W 16 y bovendien met sporen van beige verflaag ; lokale techniek (zie ook onder de kruiken met horizontaal gedeelde lip, nr. 16 B) (*supra*).

25. Amforen met ronde lip (fig. 18, 1-5).

STUART, type 143. Voor zijn datering verwijst STUART (p. 62) naar HOLWERDA, *Arentsburg* 352 (afb. 69), mogelijk 1^e eeuw, en *Vindonissa* 579 en 588 (vóór 75).

5 randscherven : 50 W 12 k' (fig. 18, 1), vgl. *Camulodunum* 186 A, gedat. door Hull (*Colchester*, p. 182) : Claudius-Nero ; 50 W 12 n'' (fig. 18, 2) ; 50 W 13 p (fig. 18, 3), vgl. *Vindonissa* 579, vóór 75 ; 50 W 15 (2 ×) (fig. 18, 4 & 5).

Techniek : oranje klei, grijs in de kern, verschaald met fijn zand en schervengruis, sporen van beige verflaag ; lokale techniek (zie ook onder de kruiken met horizontaal gedeelde lip, nr. 16 B) (*supra*).

26. Amfoor met afgeplatte lip (fig. 18, 6).

Randscherf : 50 W 15 a, vgl. HOLWERDA, *Arentsburg* 357 (afb. 97), waarschijnlijk 2^e eeuw ; zelfde lokale techniek als het voorgaande type (zie ook onder de kruiken met horizontaal gedeelde lip, nr. 16 B) (*supra*).

27. Amfoor met klokvormige monding, type *Haltern* 69 (fig. 18, 7).

Rand : 50 W 15 a' en a'', vgl. vooral *Camulodunum* 185 B ; witgrijze klei, lichtbruine tamelijk ruwe wand, verschaald met gemalen baksteen en fijne kwarts ; import.

28. Amfoor met ronde buik en worstvormige oren (fig. 18, 8).

STUART, type 138 (= *Hofheim* 76), ca. 40 - midden 4^e eeuw.

Rand met hals en oor (diam. 16 cm) : 50 W 15 a ; beigebruine klei met rijke kwartsverschraling, zeer hard gebakken, ruwe wand ; import.

29. Dolia (fig. 18, 9-17).

a) Type *Haltern* 97 en variante.

3 randscherven : 50 W 2 (2 ×) (fig. 18, 9 & 10), 50 W 10 1 (fig. 18, 11).

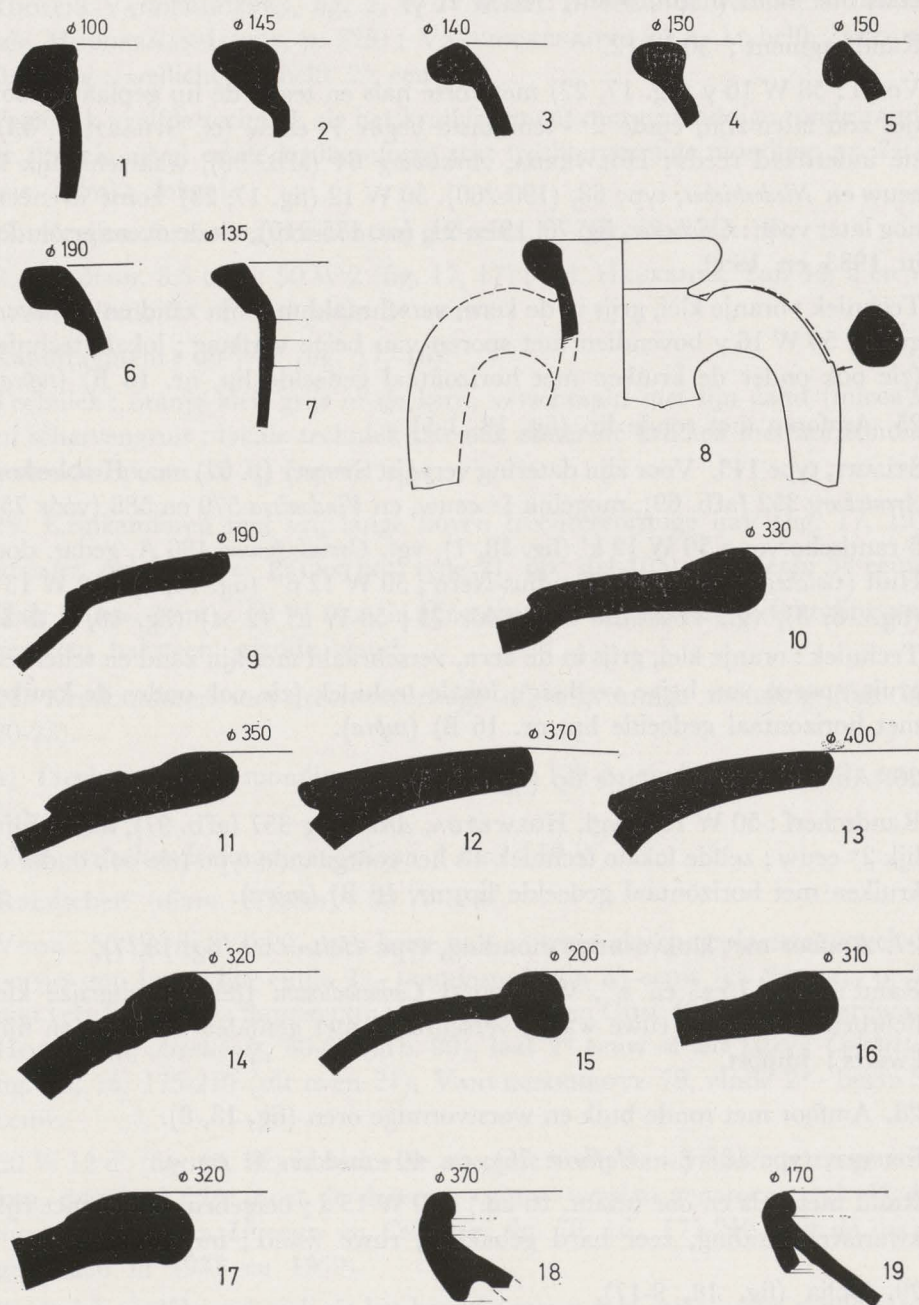

FIG. 18. — Gewoon aardewerk — Céramique ordinaire
(1-8, *amphorae*), (9-17, *dolia*), (18-19, *mortaria*). S. 1/3; 8: S. 1/6.

b) Variante van *Hofheim* 78.

2 randscherven : 50 W 12 d' (fig. 18, 12), 50 W 12 b (fig. 18, 13).

c) Lokaal type met halfbolvormig verdikte rand.

4 randscherven : 50 W 2 (fig. 18, 14), 50 W 31 i (fig. 18, 15), 50 W 13 k (fig. 18, 16), 50 W 14 c (fig. 18, 17).

Techniek : beige tot grauwe klei met grof gemalen baksteen verschaald ; de kleur van de wand varieert van beige tot lichtrood ; 50 W 12 b en 50 W 13 i zijn overtrokken met een zwarte verflaag op de buitenwand ; lokaal fabrikaat.

30. Mortaria met verticale rand (fig. 18, 18 & 19).

Vorm : BRUNSTING, type 37, pp. 110-111, einde 2^e en 3^e eeuw ; de randprofielen zijn inderdaad varianten van de *Terra-Sigillata-mortaria* DRAG. 45 ; de 1^e eeuwse vormen (*Oberaden* 72, *Haltern* 59 en *Hofheim* 79) komen niet voor, evenmin als het late type *Alzei* 31.

2 randscherven : 50 W 2 (fig. 18, 18) in vuilwitte gelaagde klei, hoofdzakelijk met fijne kwarts verschaald (import), vgl. HOLWERDA, *Arentsburg* 332 (afb. 96) ; 50 W 2 (fig. 18, 19) in analoge techniek doch gladwandig (import), vgl. HOLWERDA, *Arentsburg* 335 (afb. 96).

31. Mortaria met horizontale tot afhangende rand (fig. 19, 1-10).

Type STUART 149 (= *Hofheim* 80 B), 40-120. Van de meerderheid der randfragmenten is niet uit te maken of ze behoorden tot de exemplaren met een echte uitgietsluit (STUART 149 A) of een quasi uitgietsluit (STUART 149 B), waarbij de boven op de rand liggende ribbel tot een opening is uitgebogen. Het vroege type *Hofheim* 80 A (= *Haltern* 60, *Oberaden* 73) met een ver vooruitstekende uitgietsluit, dat blijkbaar in de 1^e helft der 1^e eeuw dient geplaatst (STUART, p. 67), schijnt om dezelfde reden niet vertegenwoordigd.

Type STUART 149 A :

Drietal fragmenten van zelfde exemplaar, in tekening herstelbaar (diam. rand 30 cm, diam. bodem 15 cm, h. 8 cm) : 50 W 13 c (fig. 19, 1).

2 randscherven met gedeelte van de uitgietsluit : 50 W 2 (fig. 19, 3), 50 W 13 c'.

Uitgietsluit : 50 W 12 d'.

Type STUART 149 :

Vijftal fragmenten van zelfde exemplaar, in tekening gedeeltelijk herstelbaar (diam. rand 18 cm, diam. bodem 5 cm, h. 6 cm) : 50 W 17 (fig. 19, 2).

14 randscherven (diam. 20-46 cm) : 50 W 3 (2 ×) (fig. 19, 4 & 5), 50 W 12 a (fig. 19, 6), 50 W 12 d' (fig. 19, 7), 50 W 12 d'', 50 W 12 k, 50 W 12 k'

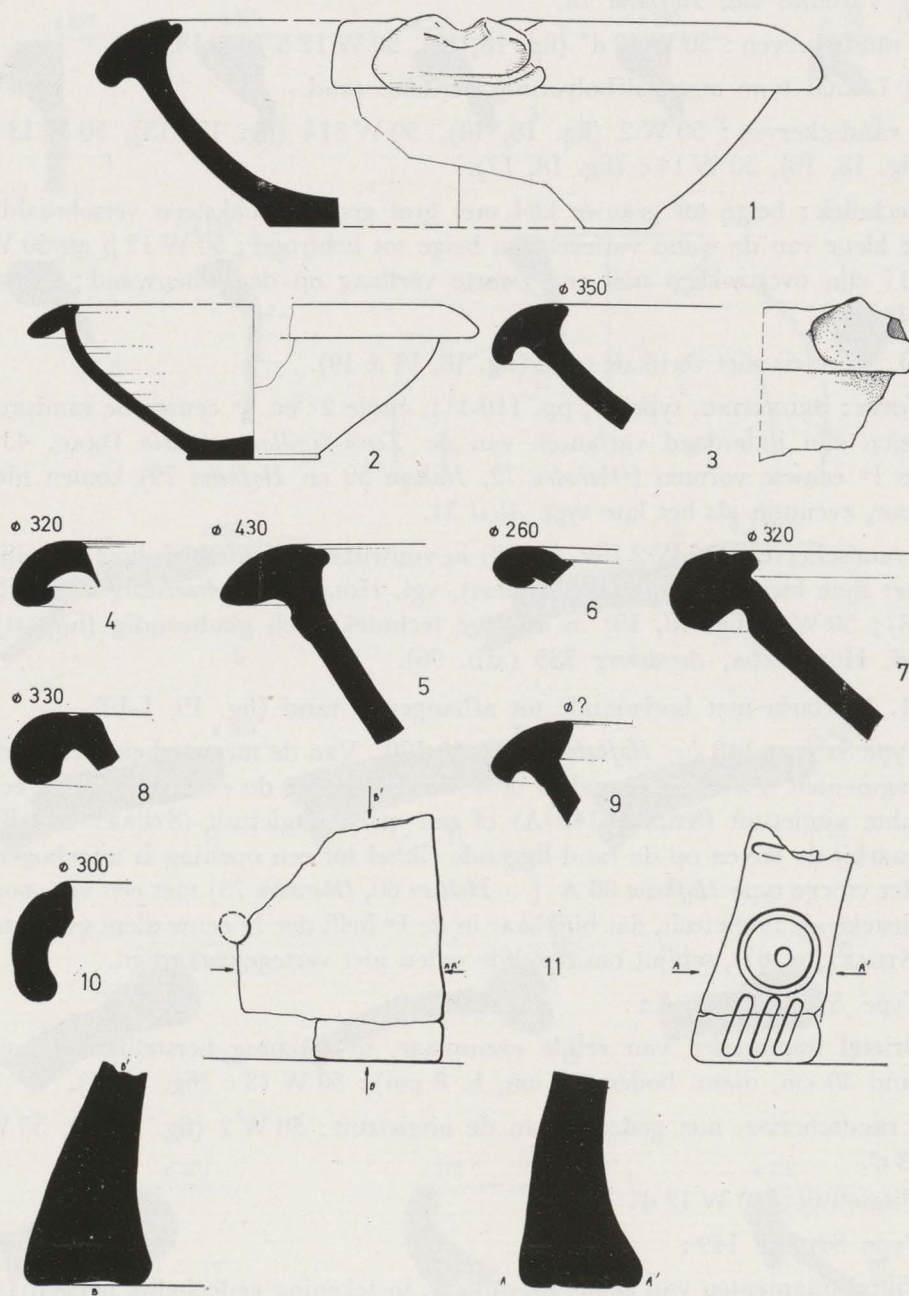

FIG. 19. — *Mortaria* (1-10). S. 1/3. Haardscherm — Écran de foyer (11). S. 1/6.

(fig. 19, 8), 50 W 13 p, 50 W 14 c, 50 W 15 a', 50 W 16 (fig. 19, 9), 50 W 16 y (3 ×).

Afwijkende en blijkbaar latere vormen zijn : 50 W 15 a (fig. 19, 10) nl. variante van *Colchester* 497, late 2e eeuw en 50 W 12 k'. Ook voor de niet afwijkende vormen sluiten wij een datering na 120 niet uit.

Techniek : bijna alle exemplaren zijn importwaar uit vuilwitte-lichtbruine, soms roze klei met kwartsvershraling en ruwe wand. De typische Eifelwaar is niet vertegenwoordigd ; 50 W 2 (fig. 19, 3) in bruinrode klei met gegladde doch onregelmatige wand, hoofdzakelijk met grof gemalen baksteen verschraald, is waarschijnlijk lokaal.

VARIA

Munt van Domitianus. Rome 82 ; (50 W 17).

IMPCAESDIVI[VESPFDOMITIANA]VGPM Hoofd naar rechts met stralenkroon. [TRPCOS]VIII/DES·VIII SC Minerva naar links staande, houdt bliksemschicht en lans.

Dupondius : diam. 28 mm ; 6.

Munt van Hadrianus. Rome, 118-122 ; (50 W 17).

[IMPCAESARTRAI]ANVSHADRIANVS[AVGPMTRPCOSIII] Gelauwerd hoofd naar rechts.

[?] SC Een links zittende verpersoonlijking.

Sestertius : diam. 33 mm ; 6.

Vermoedelijk wandfragment van een haardscherm in klei : 50 W (fig. 19, 11). De voorzijde is versierd met een patroon van drie naast elkaar geplaatste, ingekerfde schuine strepen en een ingegrifte cirkel rond een ingedrukt punt ; bovenaan is de aanzet van een tweede cirkel zichtbaar. De wand loopt naar binnen in en schijnt ook naar boven toe in een binnenwaartse kromming te verlopen. De voorzijde (waarop de versiering is aangebracht), de binnenwand en de bodem vertonen brandsporen ; achteraan is het gedeelte van een doorboring (diam. ca. 2 cm) zichtbaar, waarin zich eveneens brandsporen bevinden en die mogelijk als tochtgat dienst deed. Het geheel moet het uitzicht gehad hebben van een nis met als breedte misschien 60 cm, en diepte misschien 40 cm. Het voorwerp is vervaardigd in grauwe klei met roodbruine ruwe wand, grof verschraald met kwartszand, gemalen baksteen, stukjes kiezel en organisch materiaal.

Een analoog fragment met nagenoeg dezelfde versiering werd aangetroffen te Velzeke, op de wijk Molenhoek (sectie B, nr. 1442), museum verzameling Zottegem (mededeling van de heer G. De Boe) en is vermoedelijk afkomstig uit een Romeinse afvalkuil.

Wandfragment zonder versiering, mogelijk van een analoog voorwerp, evenwel hoofdzakelijk met grof gemalen baksteen verschraald (50 W).

Drie kleinere fragmenten in roodbeige, hoofdzakelijk met organisch materiaal verschraalde klei welke mogelijk afkomstig zijn van vuurbokken (50 W 2 (2 ×), 50 W 13 c).

Vier wandfragmenten van potovens ; lichtgrijze tot grauwe klei, verschraald met grof gemalen baksteen, gehakt gras en riet ; geelwitte, poreuse buitenwand (50 W 14 e (3 ×), 50 W 14 h).

OVERZICHT DER OVERIGE ROMEINSE VONDSTEN TE WERVIK

In deze rubriek zijn de vondsten samengevat die niet afkomstig zijn van de opgravingen op het St.-Janshospitaal en de Steenakker¹³:

Niet gelokaliseerd.

- munt van Julius Caesar in 1514.
- munten der *Antonini*, kort na vorige vondst.
- zilveren munt van Domitianus in 1844.
- 10-tal bronzen munten (samen gevonden): 1 Nerva, meerdere Antoninus Pius, 1 Julia Domna, 1 Alexander Severus in 1845.
- gouden munt van Antoninus Pius in 1895.

Gelokaliseerd (fig. 20).

Volgens een oude overlevering, welke voor het eerst werd opgetekend door A. Sanderus (1586-1664) en J. B. Gramaye (1580-1635) in de 17^e eeuw, zou een beeld van Mars of Priapus gestaan hebben bij de St. Maartenskerk, die thans verdwenen is, doch waarvan de naam voortleeft in het St.-Maartensplein.

In de Groenstraat werden tijdens grondwerken, respectievelijk in 1914-1918 en in 1919, een gouden munt van Maximianus (*La Libre Belgique*, 14 augustus 1952) en een gouden munt van Augustus gevonden.

In 1926 vond men tijdens herbouwingswerkzaamheden aan de Leiebrug Romeinse munten, een kruikhals en een pot.

Gestimuleerd door de systematische opgravingen van 1950, werden vanaf dit ogenblik opzettelijk naar sporen der Romeinse nederzetting gezocht. In de periode 1952-1954 werden gelegenheidsopgravingen verricht door Eerwaarde Heer E. Verhaeghe, directeur van het St.-Janshospitaal, en de Heer J. Carpentier uit Izegem, in tuintjes en andere plaatsen welke in het centrum van de bebouwde kom een onderzoek toelieten, of ter gelegenheid van verbouwingen aan huizen en dergelijke. Er werd gegraven in een strook van 500 m breedte (gerekend vanaf de Leiebrug naar het oosten) en één km lengte (gerekend vanaf de Leie naar het noorden). Hierbij zou op bepaalde plaatsen een Romeinse bewoningslaag zijn vastgesteld met schervenmateriaal, fragmenten van *tegulae* en *imbrices*, stukken van verbrande lemen muren,

¹³ Alle bibliografie vindt men, tenzij de bron uitdrukkelijk wordt vermeld, terug bij BAUWENS-LESENNE, *Repertorium Westvlaanderen*, pp. 128-131.

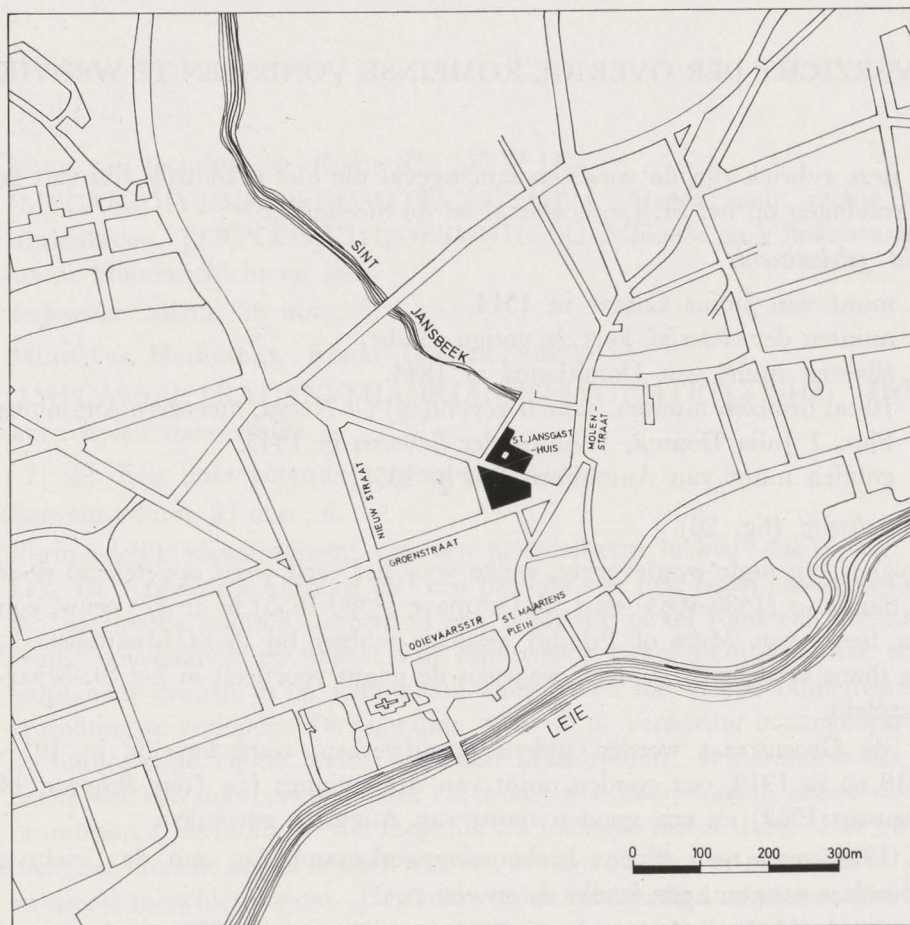

FIG. 20. — Het opgravingsterrein en andere Romeinse vindplaatsen — Extrait du plan actuel de Wervik : le terrain de fouille et autres lieux de trouvailles.

talrijke nagels (20-30 cm lengte), munten en dergelijke. Met gunstig gevolg werd o. m. gegraven op het St.-Maartensplein (rose Romeinse mortel zou hier gevonden zijn), in de Ooievaarstraat (o. m. werden 2 Romeinse zelfpotjes gevonden in 1952), de Groenstraat (o. m. werden 2 beeldjes gevonden in 1952, nl. een duifje in witte klei en het onderste gedeelte van een zittende Mercurius in roodachtig beige klei), de Molenstraat en de Leiestraat. In 1958 groef de Heer P. Clarebout Romeins materiaal op in het kapittel in de Ooievaarstraat (sectie C, nr. 264 c), in de Nieuwstraat (sectie C, nr. 331 f) en de Groenstraat (sectie C, nr. 427 b). Een voorlopig onderzoek der *Terra Sigillata* van deze laatste opgravingen door de Heer H. Thoen kan als volgt worden samengevat :

a) versierde *Terra Sigillata* : scherven van DRAG. 29 uit de periode (Claudius)-Vespasianus en van DRAG. 37 uit Zuid-Gallië (Flavisch), Centraal-Gallië (2^e eeuw) en Oost-Gallië, 2^e (en 3^e) eeuw ; een scherf van een DRAG. 30 (Rheinzabern, 3^e eeuw) en KNORR, *Rottweil*, 1907, 78? (Zuid-Gallië, Flavisch?).

b) onversierde *Terra Sigillata* : scherven van DRAG. 15/17, DRAG. 18, DRAG. 27, DRAG. 32, DRAG. 35, DRAG. 36 en stempels CLA·GEMMA en OFM.

In 1959 werden nog stukken verbrande lemen wandbekledingen (*torchis*) gevonden in de Ooievaarstraat (sectie C, nr. 362 p) en een *Terra-Sigillata*-scherf met stempel MARIVS (Marius van Zuid-Gallië, Nero-Vespasianus, volgens OSWALD, *Stamps*, pp. 188 en 402) in de Groenstraat.

Wellicht zouden aan dit overzicht nog een hele reeks niet gemelde vondsten kunnen worden toegevoegd. Nog zeer onlangs meldde de pers het vinden van Romeins materiaal bij het afbreken van de herberg *Au Corbeau* op de Steenakker (*Het Volk*, ed. West-Vlaanderen, 29-IX-1969).

BESLUIT

De opgravingen in 1950 ondernomen in het St. Janshospitaal en op de Steenakker, localiseerden een gedeelte van een *vicus*, die moet geïdentificeerd worden met het Romeinse *Viroviacum*¹⁴, vermeld in het *Itinerarium Antonini* en onder de naam *Virovino* ook opgetekend op de *Tabula Peutingeriana*. Deze *vicus* was gelegen tussen Doornik en Cassel, op een ontdubbeling van de weg Bavai-Boulogne (fig. 21)¹⁵ en behoorde gedurende het vroege keizerrijk tot de *civitas Menapiorum*¹⁶.

De nederzetting ontstond aan de oever van de Leie, nabij de samenvloeiing met de St. Jansbeek (fig. 20). De uitgestrektheid kan niet nauwkeurig worden omschreven. Aan de hand van de vindplaatsen menen wij nochtans een voorlopige afbakening voorop te kunnen stellen. In het zuiden wordt de nederzetting begrensd door de Leie, terwijl zij in het noorden wellicht reikt tot aan de St. Jansbeek; naar het oosten strekt de agglomeratie zich waarschijnlijk uit tot ongeveer aan de Molenstraat. De begrenzing in het noorden en het oosten zou overeenkomen met wat wij verder in onze besluiten vooropstellen, nl. dat de Steenakker en het St. Janshospitaal moeten geïdentificeerd worden met de rand van de *vicus*. Naar het westen toe is de nederzetting moeilijker af te bakenen. De meest westelijke vindplaatsen zijn tot nu toe de Nieuwstraat en de Leiebrug.

De begindatum van de nederzetting kan aan de hand van de *Terra Sigillata* geplaatst worden rond het midden van de 1^e eeuw, onder de regering van Claudius (41-54)¹⁷. Vanaf dat ogenblik kent de nederzetting onmiddellijk in de tweede helft van de 1^e eeuw een hoge bloei, welke voortduurt tijdens het

¹⁴ De naam van de *vicus* leeft voort in deze van de huidige stad en zou een verlatijnsing zijn van een Keltische persoonsnaam. Zie: M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek*, p. 1063.

¹⁵ O. CUNTZ, *l. c.*; K. MILLER, *l. c.*; J. MERTENS, *Routes romaines*, p. 24 en kaart; J. MERTENS, *België in het Romeins tijdvak*, pp. 20-22 en kaarten.

¹⁶ S. J. DE LAET, Les limites des cités des Ménapiens et des Morins, *Helinium I*, 1961, pp. 21-31 en fig. 1-2. Bij de grote administratieve hervormingen onder Diocletianus (284-305) bleven de grenzen van deze *civitas* waarschijnlijk ongewijzigd (W. MEYERS, *L'administration de la province romaine de Belgique*, Brugge, 1964, p. 10).

¹⁷ De talrijke *Terra Rubra* fragmenten laten evenwel de mogelijkheid open dat de nederzetting vroeger opklimt in de eerste helft der 1^e eeuw. Inderdaad constateert men in België vanaf het midden der 1^e eeuw een sterke vermeerdering der *Terra-Sigillata*-import uit Zuid-Gallië, een verschijnsel dat verband houdt met de sterker wordende romanisering vanaf dat ogenblik (zie ook *infra* en VAN DE WEERD, p. 90, voetnoot 1).

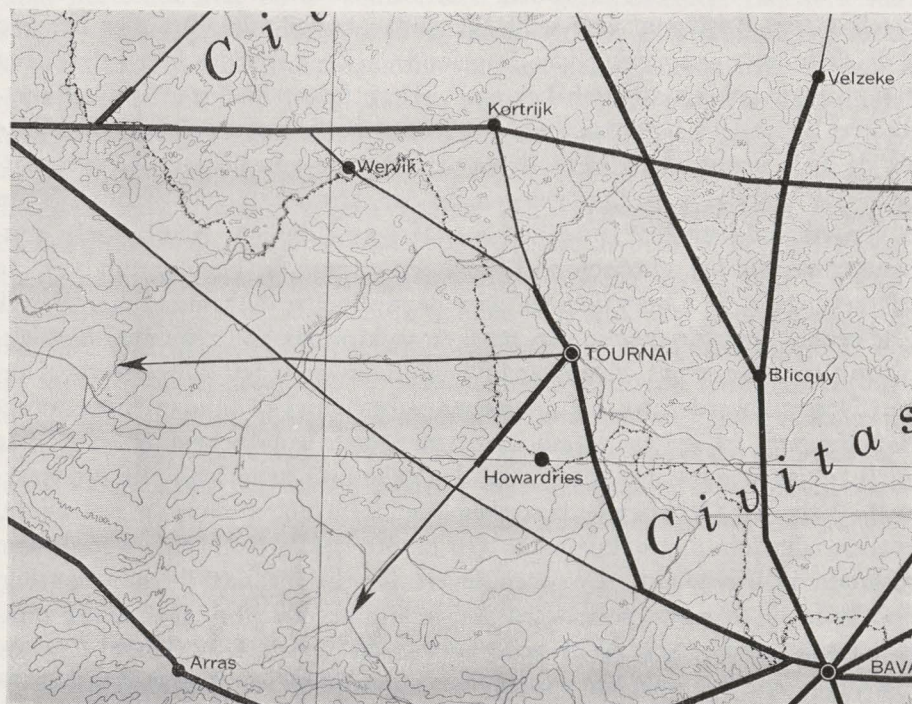

FIG. 21. — Wervik in het Romeins wegensnet — Wervik dans le réseau routier romain.
J. MERTENS, *Romeins België*, kaart 1.

grootste gedeelte van de 2e eeuw¹⁸. In de 1e eeuw is de *Terra-Sigillata*-handel exclusief in handen der Zuidgallische centra. In het begin van de 2e eeuw verovert de Centraalgallische *Terra Sigillata* de markt (versierde *Terra Sigillata* van Donnaucus), doch tussen 120 en 140 is er ook reeds import uit Oost-Gallië (La Madeleine). De Centraalgallische waar wordt vooral talrijk in de tweede helft van de 2^e eeuw waarbij de versierde produkten van Cinnamus van Lezoux opvallen. Vanaf ca. 150 neemt evenwel ook de concurrentie toe vanwege de Oostgallische ateliers (Argonnen, Rheinzabern en ook Trier voor de onversierde waar), welke de enige leveranciers worden in de 3^e eeuw. Hun jongste produkten kunnen dateren uit het midden van deze eeuw.

De bloei van de nederzetting en wellicht ook haar begindatum staat onge-

¹⁸ Dit blijkt in de eerste plaats uit de studie van de *Terra Sigillata*, doch wordt ook bevestigd door het andere dateerbare aardewerk.

twijfeld in verband met de aanleg van de Romeinse weg Bavai-Doornik-Wervik-Cassel-Boulogne, waarschijnlijk onder keizer Claudius met het oog op de definitieve verovering van Engeland¹⁹. Zeer spoedig kreeg deze weg naast militair ook economisch belang²⁰. Deze factor had voor de nederzetting een bijzondere betekenis omdat zij ontstaan is op de plaats waar deze weg de Leie kruist. Ook deze rivier was immers een belangrijke verkeersader²¹ en Wervik was aldus gelegen op een kruispunt waar handelswegen uit verschillende streken samenliepen. De vermelding in twee antieke reisdocumenten en het chronologisch verband tussen de begindatum van de nederzetting en de aanleg van de weg Bavai-Boulogne, kennen aan Wervik in de eerste plaats de functie van *statio* en weldra ook van regionaal handelscentrum toe. Gegevens voor mogelijke landbouwactiviteit zijn niet voorhanden. Nergens werden tot nu toe stenen substructies of fundamenteën teruggevonden, wel paalgaten, fragmenten van lemen wandbekleding en talrijke nagels. Bijgevolg was het merendeel der gebouwen waarschijnlijk opgetrokken in balk- en vlechtwerk, bestreken met leem en, althans in een aantal gevallen, afgedekt met dakpannen. Op de Steenakker vond men sporen van artisanale bedrijvigheid. De oven levert het bewijs dat de nederzetting, alleszins in de vroegste periode en waarschijnlijk ook nog later, eigen ceramiek produceerde; een groot gedeelte van het gewone aardewerk (vooral de kookpotten, kommen en borden) is ongetwijfeld van lokaal fabrikaat²². Scherven van potovens bevestigen het bestaan van lokale ijzerproductie²³.

¹⁹ J. MERTENS, *Routes romaines*, p. 43; Id., *Vlaamse kustvlakte*, p. 10. Boulogne was de voornaamste inscheephaven voor de overtocht naar Engeland.

²⁰ Het is inderdaad Claudius geweest die aan de romanisering van onze gewesten de eerste belangrijke impuls heeft gegeven. Zie: S. J. DE LAET, Claude et la Romanisation de la Gaule septentrionale, *Mélanges André Piganiol*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1966, pp. 951-961.

²¹ Over het belang der waterwegen in onze streken zie: P. LAMBRECHTS, Het Land tussen Noordzee en Schelde, *Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 1951, 2, p. 31; J. MERTENS, *België in het Romeins tijdvak*, pp. 10 en 12. In het Waasland waren de waterwegen zelfs van essentiële betekenis (cf. H. THOEN, *Land van Waas*, p. 111 en voetnota 31). Het belang van de Leie als waterweg wordt zeer mooi geïllustreerd door het vinden van Romeinse halve tonnen te Harelbeke en te Kuurne, welke voor het onderste gedeelte van een waterput waren herbruikt (bibliografie in BAUWENS-LESENNE, *Repertorium Westvlaanderen*, pp. 38-40, 65). Uit een studie over de verspreiding van dergelijke tonnen kan men afleiden dat men ze in de eerste plaats langsheen de belangrijke stromen (Theems, Rijn en Donau) terugvindt; vermoedelijk werden ze vooral per schip vervoerd (G. ULBERT, *Römische Hölzfasser aus Regensburg*, *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 24, 1959, p. 25 (verspreidingskaart)).

²² Hoogstwaarschijnlijk werd als grondstof de alluviale of colluviale klei gebruikt welke in de nederzetting, aan de oevers van de Leie en de St. Jansbeek, nagenoeg aan de oppervlakte voorkomt. De tertiaire Ieperiaanklei wordt immers ter plaatse slechts op grote diepte (20-30 m) aangeboord.

²³ Als erts werd waarschijnlijk tertiaire limoniet-zandsteen (Diestiaan) gebruikt, vermoedelijk afkomstig uit de streek van de Kemmelberg. Dit gesteente, dat gedurende de Romeinse periode ook naar het Waasland werd geëxporteerd (cf. H. THOEN, *Land van Waas*, p. 102 en voetnota 17), werd

Vanaf het einde van de 2^e eeuw treedt het geïmporteerde vaatwerk sterk terug²⁴. Materiaal uit de 3^e eeuw is zeldzaam: de bloeiperiode is voorbij. De muntinflatie die op dat ogenblik in gans het Romeinse rijk en ook in Gallië kritieke vormen begint aan te nemen²⁵ en de politieke onstabieleit onder de *Severi* (193-235) doen hier blijkbaar hun invloed gelden: de crisis van de 3^e eeuw is ingetreden²⁶.

Alhoewel de opgravingen geen sporen van verwoestingen aan het licht brachten, mag men aannemen dat de Germaanse invallen in het derde kwart van de 3^e eeuw de economische achteruitgang welke reeds ruim een halve eeuw aan de gang was, aanzienlijk hebben versneld. De muntschatten van Dadizele, Dranouter en Wijtschate, waarvan de muntenreeks telkens eindigt met Postumus (259-268)²⁷, tonen aan dat de streek rond Wervik door plunderingen werd geteisterd. De invallen kwamen van overzee langs de weg van de kuststreek naar Cassel²⁸ en de valleïen van Leie en Schelde²⁹. Slechts enkele scherven (fig. 14, 2 en 15, 10) wijzen op het voortzetten van de bewoning in de tweede helft van de 3^e eeuw en op het bestaan van handels-

immers in het Romeinse wegdek aangetroffen. Ook kan limoniet zijn aangewend dat als ijzerroer of rogsteen in podzolbodems voorkomt.

²⁴ Gedeeltelijk is dit verschijnsel te verklaren doordat de Centralgallische *Terra-Sigillata*-centra (vooral Lezoux) hun productie stopzetten kort voor 200. Nochtans hebben we in gans het gebied tussen de Leie en de kustvlakte vanaf het einde van de 2^e eeuw een economische achteruitgang vastgesteld, o. m. ook bij het onderzoek van de munten (zie onze onuitgeg. lic. diss. univ. Gent, 1968: *West-Vlaanderen tussen Leie en kustvlakte gedurende de Romeinse periode*).

²⁵ J. J. HATT, *Histoire de la Gaule romaine (120 av. J. C. - 451 ap. J. C.)*, Paris, 1955, pp. 203-204. Vermelden we ook de invallen der *Chauci* (172-174) die op het domein der politieke geschiedenis het einde inluiden van de *Pax Romana*.

²⁶ Een zeer helder overzicht betreffende de evolutie en de oorzaken van dit probleem, dat op het ogenblik in het centrum van de belangstelling staat, vindt men met de voornaamste bibliografie in: A. PETINO, *Crepuscolo e crollo dell'economia antica*, *Bulletin de l'institut historique belge de Rome* XXXIII, 1961, pp. 115-142. H. VAN DE WEERD, *Het economisch bloeitijdperk in Noord-Gallië in den Romeinischen tijd*, *Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie*, Klasse der Letteren, 1940, pp. 3-25 wijst weliswaar op de economische voorspoed van onze gewesten tussen 150 en 260, doch dit geldt o. i., wat België betreft, alleen voor het zuiden met zijn grote landbouwexploitatie welke exporteerden naar het Rijnleger.

²⁷ M. THIRION, *Trésors monétaires*, pp. 64, 71, 175-176.

²⁸ Langs deze weg zijn de muntschatten van Elverdinge en Werken gekend, respectievelijk ingegraven in de periode 262-268 en 268/69 (cf. M. THIRION, *Trésors monétaires*, pp. 75-76, 173-174). Zie ook: J. MERTENS, *Vlaamse kustvlakte*, p. 16; Id., Oudenburg et le Litus Saxonicum en Belgique, *Heliolum* II, 1962, 1, pp. 51-52 en voetnota 2.

²⁹ 14 van de 31 in West-Vlaanderen gevonden muntschatten liggen in het Leiedal geconcentreerd (cf. P. FAVOREL, *Romeinse muntschatten in West-Vlaanderen*, *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk* XXXI, 1959-1960, p. 58). Zie ook: P. VAN GANSBEKE, *Les invasions germaniques en Gaule sous le règne de Posthume (259-268) et le témoignage des monnaies*, *Revue belge de Numismatique et de Sigillographie* XCVIII, 1952, pp. 17-18.

betrekkingen met de Eifelstreek, die tot het einde van de 2e doch waarschijnlijk tot de 3e eeuw kunnen opklimmen (fig. 14, 1 en 15, 6).

Toch achten wij het waarschijnlijk dat *Viroviacum* in de 4e eeuw nog voortbestond ³⁰. De sporen van artisanale bedrijvigheid, bij de opgravingen aangetroffen, schijnen er op te wijzen dat slechts de rand van de *vicus* werd aangesneden ³¹. Zoals zovele Romeinse nederzettingen is Wervik in de late Keizertijd wellicht sterk ingekrompen. De 4^e eeuwse bewoning is misschien in de omgeving van het St. Maartensplein te zoeken.

³⁰ Naar Prof. Dr. J. MERTENS ons meedeelde zouden zich overigens een tweetal 4^e eeuwse *Terra-Sigillata*-scherven met radstempelpersiering gevonden te Wervik, bevonden hebben in de verzameling J. Carpentier.

³¹ Zie ook H. ROOSENS in *Arch.*, 1951, 1, p. 158.

BIBLIOGRAFIE

- H. ADRIAEN, *De Steenstraete*, s.d. (= *De Poperingenaar* 2/4/1939, 28/6/1943 en *Het Weekelijks Nieuws*, april 1945 ; 22/2/1947).
- Alzei = W. UNVERZAGT, *Die Keramik des Kastells Alzei*. Materialien zur römisch-germanischen Keramik II, Frankfurt a/Main, 1916.
- M. AMAND, Recherches archéologiques dans le Tournaisis, *Arch.*, 1956, 2, 533-537 en pl. II.
- M. AMAND, P. WILLEMS, J. DOCQUIER, Une officine de potiers belgo-romains à Amay (Liège), *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois* LXXV, 1962, 5-36.
- Arch.* = *Archeologie*, zesmaandelijkse kroniek uitgegeven door het Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsingen in België, tot 1961 in *L'Antiquité Classique*.
- D. ATKINSON, A hoard of Samian Ware from Pompei, *Journal of Roman Studies*, IV, dl. 1, 1914, 26-64 en pl. II-XVI.
- M. BAUWENS-LESENNE, *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Westvlaanderen, vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen*, Brussel, 1963.
- J. E. BOGAERS, Limburg (Heerlen), *Nieuws-bulletin Kon. Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 6de s., 15, 1962, kol. 178-180.
- H. BRUNSTING, *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen, een bijdrage tot de kennis van Ulpia Noviomagus*, Amsterdam, 1937.
- Camulodunum = C. F. C. HAWKES - M. R. HULL, *Camulodunum — First Report on the Excavations at Colchester 1930-1939*. Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London XIV, Oxford, 1947.
- J. CARPENTIER, Fouilles à Wervicq (juin 1951), *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk* XXIV, 1950-51, 237-238.
- J. CARPENTIER, Wervicq, bourgade belgo-romaine, *Annales de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique*, 35ste congres, Kortrijk, 1953 (1960), 49-58 en pl. I-II.
- Cerfontaine = J. BREUER, H. ROOSSENS, J. MERTENS, *Le cimetière belgo-romain de Cerfontaine (Namur)*. *Archaeologia Belgica* 6, Brussel, 1952.
- G. CHENET, Fours à poterie gallo-belge d'Argonne et de Bavay, *Pro Nervia* IV, 1928, 65-72.
- G. CHENET-G. GAUDRON, *La céramique sigillée d'Argonne des IIe et IIIe siècles* (Supplément à *Gallia* 6), Paris, 1955.
- Colchester = M. R. HULL, *The Roman Potters' Kilns of Colchester*. Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London XXI, Oxford, 1963.
- O. CUNTZ, *Itineraria Romana*, I, Leipzig, 1929.
- J. CURLE, *A Roman frontier post and its people — the Fort of Newstead in the parish of Melrose*, Glasgow, 1911.
- J. DÉCHELETTE, *Les vases céramique ornés de la Gaule romaine*, 2 dl., Paris, 1904.
- R. DEFRANCO, *Bijdragen tot de geschiedenis van Wervik*, Wervik, 1960.
- S. J. D(E) L(AET), Blicquy — Nécropole romaine, *Arch.* 1961, 2, 513-514 en pl. I.
- S. J. DE LAET, Claude et la Romanisation de la Gaule septentrionale, *Mélanges André Piganiol*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1966, 951-961.
- S. J. DE LAET, Les limites des cités des Ménaapiens et des Morins, *Helinium* I, 1961, 20-34.
- S. J. DE LAET, Études sur la céramique de la nécropole gallo-romaine de Blicquy (Hainaut) — I, La poterie dite « de Blicquy », *Helinium* IV, 1964, 193-218.

- S. J. DE LAET, Études sur la céramique de la nécropole gallo-romaine de Blicquy (Hainaut) — II, La poterie dite « savonneuse », *Helinium* VI, 1966, 3-25.
- S. J. DE LAET-H. THOEN, Études sur la céramique de la nécropole gallo-romaine de Blicquy (Hainaut) — III, La céramique belge « à pâte gris-clair », *Helinium* VIII, 1968, 3-21.
- S. J. DE LAET-H. THOEN, Études sur la céramique de la nécropole gallo-romaine de Blicquy (Hainaut) — IV, La céramique à enduit « rouge-pompéien », *Helinium* IX, 1969, 28-38.
- Ph. DE SCHAETZEN-M. VANDERHOEVEN, La Terra Sigillata à Tongres, *Bulletin de l'institut archéologique liégeois* LXX, 1953-1954, 5-284 en pl. I-LV.
- H. DRAGENDORFF, Terra Sigillata, *Bonner Jahrbücher* 96, 1895, 18-155 en 99, 1896, 54-163.
- P. FAVOREL, Romeinse muntschatten in West-Vlaanderen, *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk* XXXI, 1959-1960, 3-64.
- E. GÖSE, Gefäßstypen der römischen Keramik im Rheinland. *Bonner Jahrbücher Beiheft* 1, Kevelaer, 1950.
- M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1926)*, 2 dl., Tongeren, 1960.
- Halter = S. LOESCHKE, Keramische Funde in Haltern, *Mitteilungen der Altertums-Kommission für Westfalen* V, 1909, 101-322.
- J. J. HATT, *Histoire de la Gaule romaine (120 av. J. C. - 451 ap. J. C.)*, Paris, 1959.
- F. HERMET, *La Graufesenque (Vases sigillés, graffites)*, 2 dl., Paris, 1934.
- B. HEUKEMES, *Römische Keramik aus Heidelberg*. Materialien zur Römisch Germanischen Keramik 8, Bonn, 1964.
- Hofheim = E. RITTERLING, Das frühromische Lager bei Hofheim im Taunus, *Annalen des Vereins für nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung* 40, 1912.
- J. H. HOLWERDA, *Arentsburg — Een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg*, Leiden, 1912.
- J. H. HOLWERDA, *De Belgische Waar in Nijmegen*. Beschrijving van de verzameling van het Museum G.M. Kam te Nijmegen (II), ('s Gravenhage), 1941.
- P. KARNITSCH, *Die Reliefsigillata von Ovilava*, Linz, 1959.
- R. KNORR, *Südgallische Terra-Sigillata-Gefäße von Rottweil*, Stuttgart, 1912.
- R. KNORR, Die Terra-Sigillata-Gefäße von Aislingen, *Jahrbuch des Historischen Vereins Dillingen* 25, 1912, 316-405 en Taf. 1-18.
- R. KNORR, *Die verzierten Terra-Sigillata-Gefäße von Rottweil*, Stuttgart, 1907.
- R. KNORR, *Töpfer und Fabriken verzierter Terra-Sigillata des ersten Jahrhunderts*, Stuttgart, 1919.
- R. KNORR und F. SPRATER, *Die westpfälzischen Sigillata-Töpfereien von Blickweiler und Eschweiler Hof*, Speier, 1927.
- Lagerdorf Butzbach = G. MÜLLER, *Das Lagerdorf des Kastells Butzbach — Die reliefverzierte Terra Sigillata*. (Limesforschungen, Band 5), Berlin, 1968.
- P. LAMBRECHTS, Het Land tussen Noordzee en Schelde tijdens de Romeinse overheersing, *Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 1951, 2, 21-44.
- G. MARTIN, Un établissement de potiers belgo-romains du 1er siècle à Hambresart (Virton), *Annales de l'Institut Archéologique du Luxembourg* LXX, 1939, 83-112.
- J. MERTENS, *België in het Romeins tijdvak*, Archeologische kaarten van België 1-2, Brussel, 1968.
- J. MERTENS, *Les routes romaines de la Belgique*, *Archaeologia Belgica* 33, Bruxelles, 1957 (= *Industrie* 10, oktober 1955).

- J. MERTENS, Oudenburg en de Vlaamse kustvlakte tijdens de Romeinse periode, *Biekorf* LIX, nr. 10 B, 321-340 (= *Archaeologia Belgica* 39).
- J. MERTENS, Sainte-Marie-sur-Semois (Lux), lieu dit : Huombois, *Arch.* 1955, 1, 137-138 en pl. II.
- J. MERTENS, Oudenburg et le Litus Saxonicum en Belgique, *Helinium* II, 1962, 51-62.
- W. MEYERS, *L'Administration de la province romaine de Belgique*, Brugge, 1964.
- K. MILLER, *Weltkarte des Castorius genannt die Peutinger'sche Tafel*, Ravensburg, 1888.
- P. J. R. MODDERMAN-C. ISINGS, Een grafveld uit de Romeinse tijd op de Gaalse Heide, Gem. Schayk (N. Br.), *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 10-11, 1960-1961, 318-346.
- C. G. A. MORREN, Terra Sigillata van de Romeinse nederzetting bij Zwammerdam, *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 8, 1957-1958, 54-76.
- E. NEEB, Bericht über die Vermehrung der Sammlungen des AltertumsMuseums der Stadt Mainz vom April 1909 bis April 1911, *Mainzer Zeitschrift* VI, 1911, 142-154.
- Niederbieber = F. OELMANN, *Die Keramik des Kastells Niederbieber*. Materialien zur römisch-germanischen Keramik I, Frankfurt a/Main, 1914.
- Novaesium I = G. T. MARY, *Die südgalische Terra Sigillata aus Neuss (Novaesium I)*. (Limesforschungen, Band 6), Berlin, 1967.
- Oberaden = Chr. ALBRECHT, *Das Römerlager in Oberaden und das Uferkastell in Beckinghausen an der Lippe*. Die römische und die belgische Keramik..., bearbeitet durch S. Loeschke, Dortmund, 1942.
- F. OSWALD, *Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata (« Samian Ware »)*, Margidunum, 1931.
- F. OSWALD, *Index of Figure-Types on Terra Sigillata (« Samian Ware »)*, University Press of Liverpool, 1936-1937.
- F. OSWALD, *The Terra Sigillata (« Samian Ware ») of Margidunum*, Nottingham, 1948.
- A. OXÉ, Barocke Reliefkeramik aus Tiberius' Zeit, *Schumacher Festschrift*, Mainz, 1930, 301-308 en Taf. 33-36.
- A. PETINO, Crepuscolo e crollo dell' economia antica, *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome* XXXIII, 115-142.
- Richborough I = J. P. BUSHE-FOX, *First Report on the Excavations of the Roman Fort at Richborough, Kent*. Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London VI, Oxford, 1926.
- Richborough III = J. P. BUSHE-FOX, *Third Report on the Excavations of the Roman Fort at Richborough*. Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London X, Oxford, 1932.
- H. RICKEN, Die Bilderschüsseln der Kastele Saalburg und Zugmantel I, *Saalburg Jahrbuch* VIII, 1934, 130-182 en Taf. 7-14.
- H. RICKEN-Ch. FISCHER, *Die Bilderschüsseln der Römischen Töpfer von Rheinzabern*, Text, Bonn, 1963.
- H. ROOSENS, Wervik-Viroviacum, *Arch.* 1951, 1, 258.
- ROOSENS-VANDERHOEVEN, Een verdwenen Tumulus te Rosmeer, *Het Oude Land van Loon*, X, 1955, 52-59 (= *Archaeologia Belgica* 24).
- O. STAMM, *Spätromische und frühmittelalterliche Keramik der Altstadt Frankfurt am Main*. Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte I, Frankfurt a/Main, 1962, 47-170, Taf. 1-31 en 2 plans.
- J. A. STANFIELD-G. SIMPSON, *Central Gaulish Potters*, London, 1958.
- Straubing-Sorviodurum = N. WALKE, *Das römische Donaukastell Straubing-Sorviodurum*. (Limesforschungen, Band 3), Berlin, 1965.

- P. STUART, *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen* (supplement op *Oudheidkundige Mededelingen XLIII*), Leiden, 1962.
- M. THIRION, *Les trésors monétaires trouvés en Belgique*, Brussel, 1967.
- H. THOEN, Bewoning en bodemgesteldheid in het Land van Waas in de Romeinse tijd, *Helinium VI*, 1966, 2, 97-116.
- H. THOEN, De Terra Sigillata van Grobbendonk, in *Noordgouw VII*, 1967, 3, 105-108 (= *Studia Historica Gandensia 71*).
- H. THOEN, *De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave*, Brussel, 1967.
- G. ULBERT, Römische Holzfässer aus Regensburg, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 24, 6-29.
- H. VAN DE WEERD, Het economisch bloeitijdperk van Noord-Gallië in den Romeinischen tijd, *Mededeelingen van de Kon. Vlaamsche Academie, Klasse der Letteren*, 1940, nr. 4, 3-25.
- H. V(AN) D(E) W(EERD), De Steenstrate te Poperinge, *Arch.* 1943, 1, 113-114.
- H. VAN DE WEERD, *Inleiding tot de Gallo-Romeinse archeologie der Nederlanden*, Antwerpen, 1944.
- H. V(AN) D(E) W(EERD), De Steenstrate tusschen Poperinge en Abeele, *Arch.* 1945, 1, p. 176.
- P. VAN GANSBEKE, Les invasions germaniques en Gaule sous le règne de Posthume (254-268) et le témoignage des monnaies, *Revue belge de Numismatique et de Sigillographie XCVIII*, 1952, 5-30.
- W. VANVINCKENROYE, *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren*. Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum 7, Tongeren, 1967.
- W. VERMEULEN, *Een Romeinsch grafveld op de Hunnerberg te Nijmegen*, Amsterdam, 1932.
- Vindonissa = E. ETTLINGER-C. SIMONETT, *Römische Keramik aus dem Schutthügel von Vindonissa*. Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa III, Basel, 1952.

RÉSUMÉ

FOUILLES DANS LE VICUS GALLO-ROMAIN DE WERVIK (VIROVIACUM)

Deux documents antiques, l'Itinéraire d'Antonin et la Table de Peutinger, mentionnent une localité désignée respectivement sous le nom de *Viroviacum* et de *Virovino*, et située entre Tournai et Cassel sur la chaussée romaine de Bavai à Boulogne (fig. 21). Malgré certaines trouvailles enregistrées depuis le début du XVIe siècle, le rapprochement entre le *Viroviacum* romain et l'actuelle petite ville de Wervik était, jusqu'en ces derniers temps, surtout d'ordre étymologique.

En 1950, j'étais en mesure de fournir des arguments plus solides en faveur de cette hypothèse. Des recherches furent entreprises par le Service national des Fouilles dans les ruines de l'hôpital Saint-Jean et sur la place publique, appelée Steenakker, face à l'ancien hospice (fig. 1). Une couche archéologique fut dégagée sur une certaine étendue à une profondeur de 0,50 à 1,25 m sous le niveau actuel. Plusieurs dépotoirs contenant du matériel romain et des trous de pieux provenant de constructions en bois de la même époque, y attestaient une occupation prolongée du site (Pl. I). Des substructions en matériaux durables faisaient défaut.

Toutefois, on eut la bonne fortune de recouper une route romaine dirigée nord-sud (voir Pl. I, tranchées 6 et 8) dont la largeur minimum était de 7 m. L'assise, épaisse d'environ 10 cm, était formée de cailloux, de fragments de tuiles romaines et de pierres ferrugineuses (fig. 2). Il serait hasardeux d'y voir un tronçon de la grande chaussée Bavai-Boulogne ; aussi est-il plus prudent de l'interpréter comme une route empierrée de l'agglomération primitive.

Parmi d'autres vestiges encore, signalons l'assiette d'un four de potier (fig. 3 et Pl. I, tranchées 10 et 12) et un puits romain, trouvé vers le nord de la tranchée n° 7, lors de la reconstruction de l'hôpital. La partie supérieure du puits consistait en un tambour de 1 m de diamètre, maçonné avec de gros moellons. L'infrastructure se composait d'un cuvelage carré en bois, profond de 2,50 m et construit sur quatre poutres verticales, reliées extérieurement par des planches horizontales.

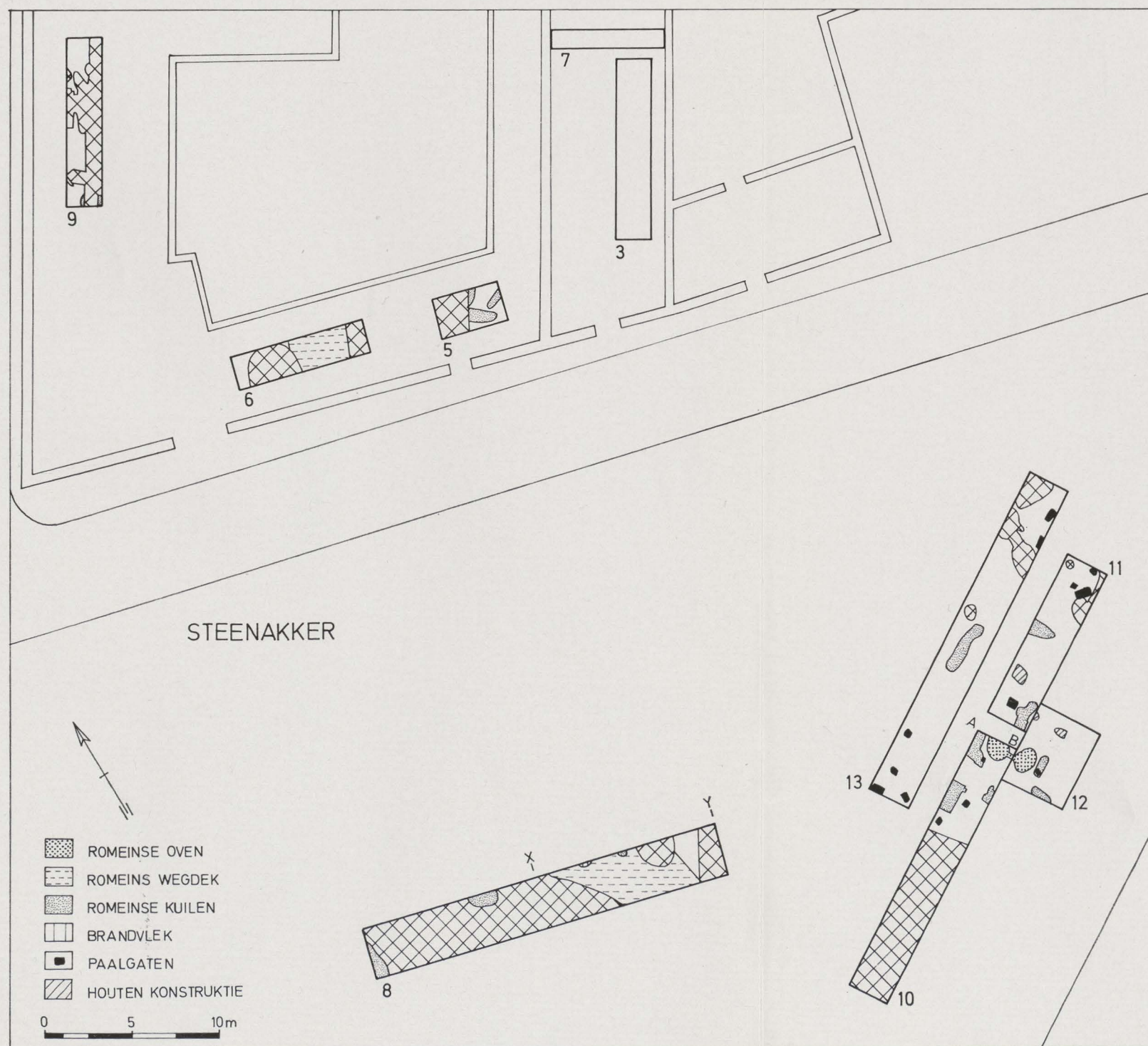
Tous ces éléments sont révélateurs de l'existence d'un *vicus*. Le noyau serait à rechercher autour de la place Saint-Martin où se dressait, jadis, l'ancienne église de ce nom (fig. 20). Pour délimiter l'étendue de l'agglomération, on pourrait tirer profit des trouvailles éparses, faites avant et après les fouilles. Des découvertes furent signalées à l'est, jusqu'à la Molenstraat, et à l'ouest, jusqu'à la Nieuwstraat. Dans son ensemble l'occupation était circonscrite

par la Lys, au sud, et par la Sint-Jansbeek, au nord et à l'est. L'endroit fouillé autour du Steenakker constituait probablement le faubourg septentrional du *vicus*. Le four de potier et quelques fragments céramiques d'un bas fourneau trouvés dans la couche de remblai, révèlent une activité artisanale, établie souvent aux abords d'une zone habitée.

A en juger d'après la poterie, le début de l'occupation daterait du milieu du Ier siècle (voir les figures 4 à 19 représentant la céramique). L'origine du site serait liée à la construction de la chaussée romaine Bavai-Tournai-Cassel-Boulogne, traversant la Lys à cet endroit. La plupart du matériel rencontré dans les couches archéologiques date IIe siècle, quoique la première moitié du IIIe siècle soit relativement bien représentée aussi. Quelques tessons permettent de conclure à la fin de l'occupation dans la seconde moitié du IIIe siècle, tout au moins dans la zone septentrionale.

Plusieurs dépôts monétaires trouvés autour de Wervik et dans toute la vallée de la Lys rappellent les invasions germaniques de la seconde moitié du IIIe siècle, bien que des traces de destruction ne se soient pas révélées dans la partie restreinte du *vicus* faisant l'objet de nos recherches.

H. ROOSENS

Algemeen opgravingsplan — Plan général des fouilles.